

Cetin grada razorenje¹, ili kada je i zašto prodana cetinska tvrđava?

Za nešto više od tri godine obilježit ćemo veliki jubilej – pola milenija od izbora nadvojvode Ferdinanda Habsburškoga za kralja na zasjedanju hrvatskog plemstva u Cetinu 1. siječnja 1527. Iako domaće plemstvo nije jednoglasno pristalo uz Habsburgovce, riječ je o jednom od prijelomnih trenutaka ugarsko-hrvatske povijesti. Proglašenje nadvojvode Ferdinanda hrvatskim kraljem odvijalo se u crkvi franjevačkog samostana pored utvrde Cetin, tada u vlasništvu najmoćnije hrvatske srednjovjekovne obitelji, Frankopana, čija je jedna grana upravo i nosila pridjevak Cetinski. Pa ipak, unatoč toj činjenici te važnoj ulozi koju je utvrda/tvrđava imala u habsburško-osmanskom pograničnom ratovanju, o samom se Cetinu i dalje (pre)malo zna. Budući da do sada nije bilo istraženo zašto su i točno kada u drugoj polovini 19. stoljeća vojne vlasti napustile i prodale Cetin, u ovom ću radu odgovoriti na navedena pitanja – primarno na temelju arhivskoga gradiva pohranjenoga u fondovima Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu.

Veliki hrvatski povjesničar Radoslav Lopašić već je poodavno konstatirao kako:

„Hrvatske spomenike i starine progoni ista nemila kob, koja i hrvatski narod. Nigdje pa nisu naši narodni spomenici više stradali, nego li u Krajini vojničkoj; tolika pusta crkvišta i tolike razvaljene gradine, naročito po gornjoj (karlovačkoj) Krajini jasno o tom svjedoče. Valja upravo reći, da su naši spomenici u Krajini većim dielom postradali od onoga doba, od kako ih je naša vlast od Turaka opet zadobila, a Turci ih čuvahu, kao što do nedavna čuvahu starine i gradine po Bosni i tako zvanom turskoj Hrvatskoj (Krajini). U granici kao da su sistematično starine uništavali, kadšto za gradnju novih zdanja, osobito nesretnih žitnih magazina, a kadšto samo zato, jer se tako komu prohtjelo.“²

Lopašić je bio sasvim u pravu. Stoga je tek naoko paradoksalna činjenica da je više utvrda iz predosmanskog, dakle iz hrvatskog srednjovjekovnog perioda ostalo sačuvano na prostoru Bosanske krajine negoli na hrvatskom teritoriju. Ako netko

¹ Dio naslova u kurzivu preuzet iz: Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), 76. Hrvatska dvorska kancelarija (dalje HDK), kutija 159, predmet 3709/38 1865.

² LOPAŠIĆ 1867: 477. Modificirani tekst objavljen je i u LOPAŠIĆ 1895: 101.

želi steći precizniji dojam kako su te utvrde izgledale u (kasno)srednjovjekovnom periodu, mora se zaputiti na prostor Unsko-sanskog kantona/Unsko-sanske županije u Bosni i Hercegovini, gdje mnoge i dalje stoje. Na današnjem prostoru Republike Hrvatske one su, osobito u zadnjih 100-150 godina, teško stradale zbog ratova, nebrige, namjerne destrukcije, utjecaja atmosferilija i sl., a to se propadanje, nažalost, nastavlja i danas.

Kada je riječ o Cetinu, još od kraja 19. stoljeća upire se prstom u vojne vlasti kao najodgovornije za destrukciju tvrđave. I zaista, vojna je vlast Cetin otpisala, ispraznila i prodala, pa nedvojbeno snosi (veliki) dio odgovornosti, ako nam je uopće danas dozvoljeno govoriti u tim kategorijama. Tako je i Lopašić, suvremenik tih zbivanja, prozvao vojnu vlast te zapisao kako je teško zamisliti da je dala:

„... u današnje prosvietljeno doba i na dospjetku svoje dosta tužne uprave vojnička vlast bez pravoga povoda, a na javnu štetu, i u prkos javnomu mnijenju, izraženom u zaključcima županijskih skupština i istoga hrvatskoga sabora, razoriti i cetinski grad, koji je bio sve do god. 1866. pored svih nezgoda vremena ostao sačuvan i cjelovit...“³

Međutim, Lopašić je ovog puta bio tek djelomično u pravu jer je Cetin još neko vrijeme nakon 1866. bio u dobrom stanju. Do sada pak nije istraženo zašto su vojne vlasti napustile i prodale tvrđavu, niti kada se to točno zbilo. Dosadašnje su konstatacije da se to odvijalo 1865. netočne, a proces i okolnosti napuštanja Cetina zamršeniji, pa i kontroverzniji negoli se do sada pretpostavljalo. U ovom ću radu stoga prezentirati zašto je i kada vojna vlast odlučila napustiti Cetin, kakve su bile reakcije domaće (političke) javnosti te kada je tvrđava naposljetku prodana.

*

Kao što je uvedno spomenuto, kada je Lopašić 1866. pristigao u Cetin, tvrđava je bila u dobrom stanju, a ostaci franjevačkog samostana vidljivi u dvorištu i vinogradu Mile Mandića. Prema Lopašiću, ostaci samostana do 1790. bili su u još boljem stanju, ali je nakon habsburškog zauzimanja Cetina kamenje franjevačkog samostana iskorišteno za popravak cetinskih zidina. Glavni ulaz u tvrđavu nalazio se na južnoj strani, „naprotiv od glavice ‘Cetinska bila’ kroz dvojna vrata“, od kojih su prva vodila „izpod kule čvrsto i ukusno zidane u starije doba“. Lopašić nastavlja da su u veži te kule s obiju strana bili uzidani „štacuni“ te da se u osmanskome periodu ovdje održavao sajam. Druga vrata vodila su kroz „staru kasarnu“, veoma „čvrsto“ građenu, dok su se na istočnoj strani nalazila „ciganska ili kloštarska vrata (tako nazvana jerbo je krozanj najpreći put bio do samostana)“, koja su tada bila stalno zatvorena. Na „tjemenu brda“ stajao je

³ Isto.

„stari grad“, kojega su Osmanlije nazvali Drengjulom (*Duboki biser*). Lopašić je smatrao da je to nedvojbeno najstariji dio Cetina, podignut još u frankopanskom periodu, čija „Osnova... neima pravilnoga lika, a duga je (bila op. a.) u promjeru do trideset metara“, dok su zidovi bili visoki 18 metara, vrlo debeli i jaki. Na Drengjulu se s juga naslanjala „jaka i visoka četverouglasta kula“ u kojoj se tada nalazila katolička crkva, a uz kulu je 1846. sagrađen i uski zvonik sa satom, dok se u dvorištu, „usred Drengjule“, odavno nalazio „zdenac dobre vode“. Cetin su okruživala dva zida, a na unutarnjem zidu stajali su Senkovićev, Begov, Ergarski i bastion (tabija) Nebojša. No Lopašić je naveo da su zidine i bedemi bili „znatno oštećeni, a popravak, što je u novije doba izveden, daleko je u lošijem stanju nego li stari zid“. Između unutarnjeg zida i Drengjule prema jugozapadu bila je 1846. izgrađena vojarna, te „u tom gradskom prostoru smještene su bile stare kazamate, stan zapovjednika tvrđje i stanovi ostalih časnika“, kao i još jedan zdenac dubok osam hvati.⁴ Vanjske zidine bile su niže i do trenutka pripremanja modificiranoga teksta o Cetinu za Lopašićevu knjigu *Oko Kupe i Korane*, koja je posthumno objavljena 1895., već „mnogo godina zapuštene“.⁵ Štoviše, do tada je cetinska tvrđava već bila jedna velika ruševina pa na kraju Lopašićeva članka stoji: „Danas je slavni nekoč Cetin samo jedna velika gromada kamenja, i kako je sve porušeno, teško se razpozna i sama osnova grada. Što je bilo od željeza, korisna drvlja i druge bolje gradje u gradu, to je sve odneseno.“⁶ Dakle, postavlja se pitanje kako je Cetin u tih tridesetak godina prešao put od masivne, za naše prilike gotovo mastodontske tvrđave, do razgrađene ruševine i praktički kamenoloma?

Cetin je svakako pripadao redu najvažnijih pograničnih utvrda/tvrđava – kako u periodu do 1790. kada je funkcionirao kao najisturenija tvrđava osmanskoga serhata, tako i kasnije, unutar habsburškoga vojnokrajiskog sustava. Baštinio je poseban značaj za obje strane – za habsburšku zbog izbora nadvojvode Ferdinanda za hrvatskog vladara, a za osmansku zbog navodnog počivališta jednog „turskog sveca“. Nadalje, tvrđava je za Osmanlije predstavljala objekt čežnje i stremljenja jer je osmansko pogranično stanovništvo gajilo dubok osjećaj nepravde zbog gubitka Cetina u ratu 1788. – 1791., u kojem nikako nisu bili podređena strana. Stoga se oko cetinskih zidina isplela kompleksna mreža emocija koja je motivirala osmanske krajišnike na svakojaka razračunavanja koja su u nekoliko navrata rezultirala ozbiljnim pograničnim sukobima, pa čak i privremenim osmanskim zauzimanjem tvrđave 1809.

Kada su zaista započele rasprave o napuštanju Cetina još uvijek nije precizno utvrđeno te će se odgovor na to pitanje vjerojatno morati potražiti u bečkim arhi-

⁴ LOPAŠIĆ 1867: 477-480.

⁵ LOPAŠIĆ 1895: 102-105.

⁶ Isto: 124.

vima, primarno Ratnom arhivu u Beču.⁷ Milan Kruhek navodi da su vojne vlasti već 1846. donijele odluku o napuštanju Cetina te da je Ministarstvo rata naredilo njegovo rušenje, što je „kod tadašnje politički angažirane hrvatske javnosti“ izazvalo proteste pa su mnoge osobe iz političkog, kulturnog i javnog života, štoviše i sam Hrvatski sabor, prosvjedovali protiv takvog „barbarskog rušenja“. Međutim, Kruhek se u navedenom članku poziva na izvore iz 1865. pa je navođenje 1846. nedvojbeno omaška – trebalo je zapravo stajati 1864.⁸ Možemo ipak pretpostaviti da je odluka o napuštanju Cetina donesena sredinom 1860-ih. Kruhek samo napuštanje Cetina smješta u 1865. te navodi da je vojna vlast tada dozvolila rušenje tvrđave za koju više nije nalazila vojnu namjenu, pa je Cetin napušten i uništen, sve vrijedno odneseno, a sva drvena građa spaljena. Unutar tvrđave ostali su samo kameni vojni objekti, obrambeni bastioni u vanjskom pojasu tvrđave bez krova te čvrsti kameni zidovi prepušteni daljnjem propadanju, zaključuje Kruhek.⁹ Međutim, Cetin ipak nije napušten 1865. već desetak godina kasnije.

Iako trenutno ostaje neutvrđeno kada su točno vojne vlasti inicirale postupak napuštanja Cetina, izvori pokazuju da je vladar 20. svibnja 1865. sankcionirao taj plan. Naime, do srpnja 1865. javno je publicirana obavijest Građevne direkcije u Karlovcu (*k.k. Genie-Direktion*) o dražbi za otkup prava na rušenje Cetina. Obavijest je 2. srpnja dostavljena Slunjskoj krajiškoj pukovnici s instrukcijom da se javno objavi na prostoru Pukovnije, prije svega u Cetinu susjednim satnijama. I zaista, Ivan Trnski, tada bojnik i referent u Upravnom odjelu Slunjske krajiške pukovnije, potvrđuje 9. srpnja u Karlovcu da je obavijest još 5. srpnja dostavljena svim satnijama kako bi ju mogli publicirati na svojem području. I upravo se u toj objavi navodi da je vladar 20. svibnja naredio „napuštanje tvrđave Cetin“ te je slijedom te odluke Ministarstvo rata 11. lipnja naložilo da se 2. kolovoza u

⁷ Iako je u Hrvatskom državnom arhivu vojnokrajiško gradivo iz 19. stoljeća poprilično dobro očuvano, postoje određene strukturalne rupe te nije uvijek jednostavno pronaći spise koji bi razriješili ovu i slične istraživačke dileme.

⁸ KRUHEK 2002: 88.

⁹ Isto. Branko Nadilo tvrdi da takav postupak nije bio neobičan jer se to događalo i drugdje na području Habsburške Monarhije/Austro-Ugarske, te da su u Ugarskoj nakon revolucije 1848. „praktički srušene sve utvrde“ kako bi se onemogućilo njihovo korištenje u protuhabsburškim akcijama. Nadilo kaže: „Osim prvobitne izgradnje, o kojoj uostalom nema nikakvih pisanih tragova, činjenica je da su tu veliku i značajnu utvrdu Turci gradili i popravljali, a s naše su je strane sustavno i temeljito uništavali. To je bilo potpuno u skladu s raširenom strategijom da se napuštene utvrde razruše kako ne bi poslužile neprijatelju. I kada je cetinska utvrda konačno oslobođena, radikalnim je pretvaranjem u vojarnu opet devastirana. A odluka da se na dražbi proda i razruši te iskoristi kao građevni materijal bila je također u skladu s raširenom praksom vojnih vlasti. Slično je učinjeno i u Ugarskoj nakon 1848. kada su praktički srušene sve utvrde kako ne bi, u slučaju nemira, mogle poslužiti kao skrovište pobunjenicima. Zna se da je seljak koji je utvrdi kupio najviše zaradio na zatečenoj drvenoj građi, a da je kameni materijal tek djelomično iskorišten, no i on je u međuvremenu raznesen.“ NADILO 2002: 694-695. Međutim, izvorno gradivo ipak pokazuje da se sve odvijalo ponešto drugačije.

službeničkim prostorijama u Karlovcu zaprime ponude za demoliranje Cetina. Određeno je da će najboljem ponuđaču, u zamjenu za sav materijal koji iz toga posla proizađe te plaćanje novčane kompenzacije, biti prepušteno demoliranje tvrđave „u svim njenim dijelovima“, zajedno s tamo postojećim stambenim i skladišnim objektima, kao i poravnanje terena. Ponuđač je te zahvate morao obaviti najkasnije do 31. listopada 1868., u suprotnom je bio dužan plaćati penale od 10 forinti za svaki dan probijena roka. U obzir su bile uzimane isključivo pismene ponude koje su u Građevnu direkciju u Karlovcu stigle prije 10 sati prijepodne 2. kolovoza, zapečaćene i s ispravnom markicom te uz priloženu svotu od pet posto od ukupnog iznosa ili pak sa službenom potvrdom da je tih pet posto položeno kod Vojne blagajne. Ponuda je morala sadržavati i potvrdu lokalnih vlasti da je ponuđač pouzdan i sposoban izvršiti taj posao. Trebalo je brojkama i slovima točno navesti ukupnu ponudu za demoliranje, raščišćavanje i poravnanje terena te planirano vrijeme za izvođenje radova. Napokon, svaka ponuda morala je sadržavati ime i prezime ponuđača, a u slučaju ponude koju je dostavilo više osoba, morao je biti potpisan „die Solidar Verpflichtung“. Svaki se ponuđač morao obvezati da će se pridržavati propisanih uvjeta te da će, ako bude izabran, nakon posebne obavijesti odmah isplatiti razliku od jamstva do iznosa pune kaucije; a da će se u suprotnom podvrgnuti sudskom procesu kao da je uplatio punu kauciju i izvršio radove. Ponude koje nisu zadovoljavale navedene uvjete, kao i one dostavljene telegrafskim putem nisu uzimane u obzir. Postojali su i neki drugi uvjeti dražbe, koji su se mogli pogledati pri Građevnoj direkciji u Karlovcu tijekom uredovnog vremena.¹⁰ Iako nisu pronađeni spisi o tijeku same dražbe, drugi izvori pokazuju da su vojne vlasti prihvatile ponudu od 12 000 forinti, koju je podnio karlovački gradski zastupnik i trgovac vinom, Raimund Tschopp (Raimund Čop), i to, čini se, kao predstavnik jednog karlovačkog poslovnog društva. Tschopp će se već u jesen te godine žaliti zbog moratorija na rušenje Cetina te tražiti da se posao realizira ili da mu se vrati dostavljena dokumentacija te položen novac.¹¹ O tome će biti riječi dalje u tekstu.

Međutim, cijela je stvar vrlo brzo zaokupila pažnju javnosti. Iako se o Cetinu vjerojatno pisalo i drugdje, ovdje ću se referirati na sadržaj nekoliko članaka koji su imali velik odjek u javnosti i na koje je reagirala hrvatska politička struktura. Tako je 31. srpnja 1865. (dakle i prije održavanja dražbe) u listu *Domobran* izašao feljton pod naslovom *Cetin-grad* – s tekstom zapravo preuzetim iz kalendara

¹⁰ HDA, 442. Slunjska graničarska pukovnija (dalje SGP), kutija 169, predmet V 3623/2349.

¹¹ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 4469. Očito je bila riječ o trgovačkoj kući Tschopp (Čop) iz Karlovca, kod koje je, recimo, novcem prikupljenim od donacija među zagrebačkim građanstvom 1840. kupljeno 300 vaganih kukuruza za ispomoć krajiškom stanovništvu. HOLJEVAC 2002: 50; HDA, 426. Ujedinjena bansko-varaždinsko-karlovačko generalkomanda, kutija 86, predmet 1840 Q 3-35.

Dragoljub za 1866., za koji urednici navode da ga objavljuju „znajući, da ćemo tim ugoditi svim, koji su proti tomu, da bi se taj hrvatski spomenik razorio.“ U feljtonu je opisan smještaj Cetina te prezentiran kratki pregled povijesnog razvitka, s naglaskom na izborni sabor 1527. Članak je zaključen porukom da bi se, s obzirom na povijesnu važnost „i to mjesto kao svjedok nezavisnosti hrvatske imalo kao sjajni alem hrvatske krune neoštećen čuvati i popravljati kao najdraži spomenik a nipošto razorivati.“¹² Ne iznenađuje da je u članku dan kratki pregled povijest Cetina jer u tom trenutku historijat tvrđave nije bio ni približno poznat kao što će to biti kasnije. Tada su dolazila u pitanje danas opća mjesta povijesnog znanja, pa se tako još 1880-ih raspravljalo o lokaciji održavanja Cetinskog sabora 1527., pri čemu su neki ugledni povjesničari smatrali da je Cetinski sabor održan u Dalmaciji te sporili Lopašićevu tvrdnju da je održan u Cetinu na Kordunu.¹³

¹² “Cetin-grad”. *Domobran* 173, 31. srpnja 1865. Članak dostupan na mrežnoj stranici Stare hrvatske novine. Stare hrvatske novine – naslovnica (nsk.hr) (posjet 9. travnja 2023.).

¹³ Tako je fra Stjepan Zlatović u *Viestniku Hrvatskoga arkeologičkoga društva* publicirao dva članka pod naslovom *O Cetinu gdje se je obavio izbor Habsburgovaca na prijestol hrvatski* u kojima argumentira da se Cetinski sabor 1527. nije održao u Dalmaciji već u Cetinu na Kordunu. Zlatović navodi da: „Kada g. 1866 hrv. vlada! htjede zapustiti tvrdjavu Cetin u Krajini, gosp. R. Lopašić izdade u Književniku god. III, str. 477 — 495 zanimivu razpravu, kojom je pokušao dokazati, da je u tom Cetinu god. 1527 izabran Ferdinand za hrvatskog kralja. Rek bi, da dokazi g. Lopašića nisu bili uvaženi od strukovnjaka, koji misle, da je taj izbor morao slediti u Cetingradu u Dalmaciji, ter je uredništvo (Franjo Rački, Vatroslav Jagić i Josip Torbar) na kraj razprave nadostavilo: ‘Čim je dokazano, da nije upravo u tom gradu Cetinu obavljen izbor Habsburgovaca na prijestol hrvatski, zaključiti sabor trojedne kraljevine, neka vojena vlast radi s Cetinom, što joj je volja.’ To je prihvaćeno i od drugih učenjaka, koji misle, da je sabor držan u Cetini našoj u Dalmaciji u crkvi Franovačkoga samostana u Vrelu Cetine.“ ZLATOVIĆ 1884a: 77. U nastavku članka o Cetinu Zlatović apostrofirao Šimu Ljubića kao zagovaratelja teze da se saborni Cetin nalazio u Dalmaciji, možda kod Sinja, te da je stradao početkom Velikog bečkog rata 1683. – 1684. Zlatović navodi da izborni Cetin u Dalmaciju smješta i Vjekoslav Klaić (KLAJČ 1881: 154) te argumentira da se u izvorima spomenuti dalmatinski Cetin/a odnosi na županiju Cetinu, a ne na neki grad tog imena: „Nije moguće, da kad bi obstojao Cetingrad do bečkog rata, i stopro onda razrušen bio, da nebi poviest, predaja, njegove ruševine i otačbenici Grabovac i Lovrić što bolje o njem znali pripovjediti, nego da bi se njegova uspomena izgubila veće od onih, koji su od stotine godina bili razrušeni ili zapušteni“. Ipak, i Zlatović navodi da je nekada pretpostavljao da bi Cetin mogao biti utvrda Glavaš kod Vrlike, ali se razuvjerio kada ju je osobno razgledao jer je to premalena utvrda na nepovoljnom mjestu. Zlatović ukazuje i na činjenicu da Sabor nije mogao biti održan negdje u županiji Cetini zbog osmanskih osvajanja i opasnosti te da franjevački samostan kod Vrela Cetine nije samostan u kojem je održan Cetinski sabor. ZLATOVIĆ 1884b: 97-105. Međutim, zanimljivo je to što se u bilješci oglasilo i uredništvo *Viestnika*, primarno Šime Ljubić, koji je opovrgnuo da je u *Ogledalu* ustvrdio da se *Cetingrad* nalazi u Dalmaciji, već da je na temelju izvora tvrdio da je Cetin iz izvora zaista bio neki grad u Dalmaciji, a ne županija ili rijeka. Stoga su on, kao i uredništvo, i dalje branili stav da se izborni *Cetingrad* nalazi u Dalmaciji. Evo kako su oni to argumentirali “Da Cetingradu i ne bi bilo sada uprav ni imena ni traga, ništa zato. Nema ga ni Sidragi ni množini drugih predturskog doba, a nema ga ni dosta znamenitu Biaču primorskomu. Mi smo na dugo i pozorno iztražili položaj ovoga siela naših prvih vladaoca, pa tu ni sienke iz onoga doba, dočim sjaset iz rimskog, pošto je na istom mjestu ležao Siclis Peutingerske table. Ali i sam Zlatović spomenu, da i danas u

Poslije održavanja dražbe na naslovnici *Domobrana* 16. rujna 1865. publiciran je poduži članak pod naslovom *Mora li se Cetingrad uprav razoriti?*. Već u prvoj rečenici navodi se da članci objavljeni u ovom listu „naišli su više odziva u rodoljubnom občinstvu, nego smo se i nadat mogli, a opet ni onoliko pristupa kod neuslišivih kompetentnih krugovah, koliko smo se ne radi našega pisanja nego radi same stvari pravedeno – ali uzalud nadali“. Dakako, nije javno precizirano misli li se pod sintagmom „neuslišivih kompetentnih krugovah“ na civilne ili vojne instance, ili možda na obje. Javnost je ipak snažno reagirala te su s raznih strana pristizala pisma podrške nastojanju da se sačuva još dobro ušćuvana i povijesno važna tvrđava – taj „živi spomenik neodvisnosti hrvatskog naroda“. Govorilo se i da je Cetin „vlada ipak naumila“ razoriti do temelja, te da je „g. pukovnik Khun, kako čujemo, odveo iz njega topove i spraznio ga posve, ostaviv mu na obranu samo još nekoliko vojnikah“. Autori članka tvrdili su da ne bi o svemu ponovno pisali da nije *periculum in mora*, već „bi to ostavili saboru uvjereni, da bi se on bez sumnje za Cetingrad svom silom zauzeo, kao za pravu svetinju iz prošlosti naše; nu vrieme teče, a u jednom se danu dá više razoriti nego li sazidati“. Argumentirali su i da Cetin nije važan samo zbog Cetinskog sabora i ratovanja s Osmanlijama već da njegova važnost leži i u činjenici:

„... što se od starih vremenah uprkos velikim nepogodam uzdržá ciela u životu, dočim nam, kako je obće poznato, s toliko slavnih porodicaoh propade i toliko liepih gradovah, od kojih nam danas samo nekoji šiljci ili pak razoreno kamenje pokazuje mjesto, gdje su se dizali nebu pod oblake i gdje su veliki i hrabri muževi naroda hrvatskoga smišljali osnove, kako da haka dodju krvnomu neprijatelju europejske prosvjete i mira.“

Aspekt očuvanja kulturne baštine (uglavnom) se drugdje ne pojavljuje kao argumentacija u raspravi o Cetinu te predstavlja novitet koji problematici daje dodatnu dimenziju. Štoviše, autori teksta ukazuju na to da se u naprednijim europskim sredinama već započelo s organiziranjem raznih društava kojima je cilj zaštita i istraživanje starih utvrda, da *Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine* čini sve što mu je u mogućnosti, odnosno:

„... kako su se već u svih izobraženih narodih sastavila društva, kojih članovom je zajednička svrha ne samo povjestnički nauk širiti, nego i spomenike iztraživati, našaste, ako imadu plastičnu ili ma kakovu umjetnu

samom vrelu Cetine ima snop kuća, koj se Cetinom zove, ali jamačno nije tako neznatan, kako ga Zlatović smatra, pošto ga vladina naredba, kojom se ovih dana, razoružavao, zove selom u Vrličkoj občini. Po našem mnenju dakle Cetingrad ima se tražiti na jednoj od onih bezimernih gradina nedaleko od vrela Cetine, koje tako liepo ovdje opisuje naš vriedni Zlatović. Tu u Vrelu Cetine lasno je moglo i ime izčeznuti. Vriedno bi bilo i za to, da se barem one dvie povede gradine svestrano i točnije izpitaju.“ *Uredništvo*. Isto: 77-79, bilješka 2.

vriednost, čuvati, a dobre u dobrom stanju uzdržavati; i u nas je društvo za povjestnicu Jugoslavenah, koje uz svoje slabahne sile učini, što mogaše, dočim mu se je već načelnik presv. g. Ivan Kukuljević predstavkom, ako smo dobro izvještteni, obratio dotičnoj vlasti. I dok se drugdje silni novac troši na to, da se stari spomenici uzdrže u životu, kod nas je treba **dvadeset i devet tisuća forinti, da se liepa gradina Cetinjska razori**. To je nješta neobična i baš, kako veli narod, Bogu plakati.“

Dakle, autori tvrde, što pak u drugim izvorima nije navedeno, da je za rušenje Cetina određen/potreban visok iznos od 29 000 forinti. Iako spomenuta Kukuljevićeva predstavka nije do sada pronađena, iskazan je jedan moderan pristup pitanju očuvanja Cetina, koji se nije referirao samo na eklatantni povijesni značaj već i na važnost zaštite i očuvanja kulturne baštine za buduća pokoljenja. Toj dimenziji autori su dodali još jednu, onu koja je svakako najjače i najšire rezonirala – cijeli slučaj pozicioniran je u političko-društveni kontekst problematike ukidanja vojnokrajinskog sustava te pitanja sjedinjenja Vojne krajine s „civilnom“ Hrvatskom. Političke konotacije i reperkusije predstavljale su dodatan mehanizam pritiska na vojne vlasti da odustanu od provedbe plana destrukcije Cetina. O tome pišu sljedeće:

„Mi rada vjerujemo, da uzdržavanje Cetingrada stoji vladu vrlo mnogo, i rada priznajemo, da joj je trošak na Cetingrad suvišan i nepotreban, pak bi se radovali, da ona do toga uvjerenja dodje i za druga mjesta duž korduna, jer to bi nam bio najbolji znak, da se krajina može odmah ne samo glede administracije i škole nego posve učiniti ravnom ustavnoj građanskoj Slavoniji i Hrvatskoj.“

Postavili su i pitanje – ako nema financijskih sredstva za uzdržavanje Cetina, odakle financijska sredstva za razaranje tvrđave? A što se tiče argumenta da će, iako skupo, razaranje Cetina u konačnici manje stajati jer je to jednokratni iznos dok održavanje tvrđave zahtijeva kontinuiran trošak, odgovorili su:

„Istina je, česa nebi bilo, na ono se nebi ni trošilo, a iz svega se vidi, da uz sadašnje Turke nebi valjda više nikad trebalo ni graditi Cetina. Ali zar od tuda sledi odmah, da vlada mora ono uništiti, što je hrvatskom narodu milo, i što mu uprav ima zašto drago biti; sledi li od tud odmah, da vlada mora trošiti silne novce za razorenje onoga, na što se drugdje troše silni novci za sačuvanje! Neima li tu pomoći i vladi, kako bi se, kad želi, oslobodila troškovah za uzdržavanje gradine a ujedno pomoći i za nas, koji želimo i puno razloga imamo željeti, da nam se Cetin kao sveti spomenik nezavisnosti naše sačuva u životu.“

A da bi „vladu“ oslobodili od velikog financijskog tereta održavanja Cetina, a pritom ga održali „na životu“, autori su se preporučili:

„... nj. preuzvišenosti, svietlom našem banu, koj nam kao građanski i vojni poglavar zemlje prvi pomoći može, a i pomoći bude htio kao odličan rodoljub, koj doisto shvaća onu nježnost, kojom je zauzet narod za podpuno uzdržanje Cetingrada s gledišta povjestničkog, starinarskog, umjetnoga i rodoljubnoga. Mi smo tvrdo uvjereni, da bi se vlada s manjim dá, bez svakoga svoga troška oslobodila gradine Cetina, kad bi n. p. svietli naš ban pismeno biskupa senjskog ili plaškoga: nebi li koj od njih ono mjesto htio kupiti – pa i nebi lo za velike novce – i onamo smjestiti kakvu pobožnu družbu budi bosanske budi koje druge fratre, ili pako kalugjere. Tim bi vlada radila sebi na korist a nam bi zadovoljila, što nam nebi razarala historičkoga monumenta. Pa napokon oslobodila bi se vlada Cetina i poklonom. Znamo mi unapred, da će ih biti, koji bi nam htjeli prigovoriti, da Turci uvijek priekim okom gledaju na Cetin zato, što im je tamo pod njim, kako kažu, grob nekog turskoga sveca i da uvijek misle, kako bi ga opet osvojili, pa zato da nebi samostanska braća nikad imala mira od Turakah. Ali tim bi najveću slabou pokazala austrijska vlada, da se danas još počne bojati ‘bolestna čovjeka’, komu su kao krepku i zdravu te jaku kroz stoljeća odoljevali Hrvati – na predstražju. Pa ako se n.p. bosanski fratri živući u samom turskom carstvu mogaše do sada uzdržati i tamo svoje sv. zvanje obavljati, kako da nebudu više zaklonjeni na zemlji našoj, na koju turska noga uslied ugovorah silovito stupiti nesmije? Pa osim toga treba znati, da će i tamo kao u svakom samostanu uvijek raditi po nekoliko ljudih iz okolice, u kojih je valjda isto tako junačkih mišćah, kao i u njihovih turskih susjedah? A uzmimo, da Turci sbilja silom dodju i osvoje Cetin, zar nebi naša vlada bila u svom pravu, da vojskom posjedne susjedne turske zemlje i da već jednom dobi priliku osvojiti ono, na što naša domovina ima virtualna prava? Ali kao što gore već rekosmo, nije se bojati, da bi ma koju samostansku družbu danas Turci napadali u našem Cetinu! S toga eto sve jasno govori zato, da bi nam vlada mogla a i morala ostaviti Cetin na miru i potražiti nekakov način, kojim bi se ga kao težka trha, s manjim, da nikakvim troškom riešila. Rekosmo dok još nije prekasno!“¹⁴

U ovom poduljem ekspozeu urednici su apostrofirali nekoliko problema vezanih uz status Cetina te posljedice koje bi napuštanje ili očuvanje tvrđave imalo u političkom i vojno-sigurnosnom pogledu. Cetin se, dakle, mogao prodati ili pokloniti crkvenim vlastima, bilo katoličkim bilo pravoslavnim, te u njega smjestiti bosanske franjevce ili kaluđere. Možda se ovim (nerealnim) prijedlogom nastojalo „uvući“ i crkvene institucije u rješavanje problema Cetina, ali, nažalost, do sada nisu pronađeni izvori koji bi demonstrirali kakva je, odnosno je li uopće bilo reakcija katoličkih i pravoslavni vjerskih instanci. Što se osmanske prijetnje tiče, autori su taj aspekt držali apsolviranim, smatrajući da ne postoji veća opasnost od „Turaka“ jer je Osmansko

¹⁴ “Mora li se Cetingrad upravo razoriti?”. *Domobran* 212, 16. rujna 1865. Članak dostupan na mrežnoj stranici Stare hrvatske novine. Stare hrvatske novine – naslovnica (nsk.hr) (posjet 5. travnja 2023.).

Carstvo već „bolestan čovjek“, a Hrvati su se uspjeli obraniti u vremenima kada su Osmanlije bili „zdravi i krepki“, pa će to valja biti u stanju i sada. Štoviše, kada bi nekim slučajem Osmanlije i nadvladali i zauzeli Cetin, dali bi „našoj vladi“ izliku da zaposjedne susjedni osmanski prostor – očito se misli na prostor obuhvaćen sintagmom „Turska Hrvatska“ – te zauzme ono na što „ima virtualna prava“. U ovakvoj formulaciji Cetin djeluje gotovo kao mamac, kako za Osmanlije, tako i za habsburšku vlast. Generalno gledajući, zaista je bila riječ o zanimljivom prijedlogu, koji nije imao prevelike šanse za realizaciju, barem ne u integralnoj formi.

Već se dva dana kasnije, 18. rujna 1865., i u *Narodnim novinama* pojavio članak o problematici rušenja Cetina, pod naslovom *O razorenju cetinjske tvrđje*. U članku je dan detaljan hodogram dražbe za rušenje Cetina pa se tako navodi da je Ministarstvo rata raspisalo dražbu 2. kolovoza, no da:

„Tom prilikom predana je samo jedna ponuda, kao što pišu ‘P.LI., u kojoj bijaše uvjet, da će dotični razoriti spomenutu tvrđju i sa zemljom je spraviti, ako erar dade naknadu od 25.000 stotinjakah. Budući da ponuditelj izvan Hérvatske stanuje, našlo se je u Karlovcu jedno društvo, koje bijaše pripravno, porušiti istu tvrđju za 12.000 fr., dakle za polovicu manje, nego što je pérví ponuditelj iskao. Za uspieh te ponude dosada se ovdie jošte nezna. Ali sbog zanimljivosti, piše isti dopisnik, nesmiem vam premučati događaja, koji se tiče toga razoravanja. Kad su naime Turci, stanujući uz kordon, začuli, da je austrijska vlada zbilja naumila razoriti historičku tvrđju cetinjsku, počese se niekoga dana, do nokatah oboružani, iz Kladuše i Podzvizda sakupljat na turskoj granici. Preko 800 oboružanih Turakah biješe se na jedanput sabralo, da brane tobože svoju granicu; jer da je Niemac umiesto da razori tvrđju, naumio na njih navaliti. Ondie postavljen zapoviednik kordonski javi onoga časa brigadi u Karlovac, da su se Turci iznenada oboružali, i zamoli podjedno, da ga upute, kako bi se déržao. Na taj glas uputi se odmah general i brigadier vitez Wagner u austrijsku kordonsku postaju i odanle pozva u francezkom listu bihačkoga kaimakama, da odmah napusti redovu tursku vojsku, neka protiera oboružane Turke; jer da će on u protivnom slučaju morati oružanom silom prevaliti preko granice. Kako je dobio kategorički taj poziv, poslao je kaimakam bihački odmah dva bataliona nizamah miesto, raztiera ondie iz same predsude sakupljenu svietinu tursku, izpriča se u hérvatski sastavljenom službenom listu na generala Wagnera za ono, što se je dogodilo, i zajamči mu, da će krivce strogo kazniti. Sa ovim kano da je svéršen čitav taj događaj, koji bi mogao bio imati žalosnih posliedicah. Kao što se sada doznaje, na vojničkoj strani kano da su naumili, ništa nedavati za razorenje tvrđje, nego u tu svérhu upotriebiti u Karlovcu siedeće c. kr. topništvo, koje će sa svojimí baljemezi za čas biti gotovo sa starodavnom tvrđjom.“¹⁵

¹⁵ “O razorenju cetinjske tvrđje”. *Narodne novine* 213, 18. rujna 1865. Članak dostupan na mrežnoj stranici Stare hrvatske novine, Stare hrvatske novine – naslovnica (nsk.hr) (posjet 22. travnja 2023.).

Dakle, prema navodima u članku ponudu je dala tek jedna osoba, i to iz inozemstva, a zatim je više od dvostruko manju svotu, 12 000 forinti, za taj posao ponudilo jedno karlovačko „društvo“. To se nedvojbeno odnosi na Karlovčanina Raimunda Tschoppa te neimenovane mu suradnike. Indikativan je navod da je ubrzo započelo okupljanje osmanskih *serhadlija*, što s jedne strane pokazuje do koje je mjere tema poput Cetina mogla mobilizirati i na sukob potaknuti bosansko-pograničje, a s druge strane, s obzirom na po Osmanlije neslavan rasplet, do koje je mjere jezičac na vagi imperijalne moći odavno prevagnuo u habsburšku korist. Dolazak Wagnera i prijetnja intervencijom bili su dovoljni da bihački kajmakan oružjem rastjera okupljene Osmanlije. Naposljetku je navodno vojna vlast odlučila sama srušiti Cetin koristeći *baljmeze* (dalekometne topove) karlovačkog topništva.

Novinsko izvještavanje o planiranom rušenju Cetina zaista je izazvalo političku reakciju. Naime, već 13. rujna 1865. upućena je Dvorskoj kancelariji za Kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju u Beču predstavnica Namjesničkog vijeća u kojoj se navodi da je *kancelaru dvorskom*, dakle Ivanu Mažuraniću, nedvojbeno poznato, ako ne „od drugdje“, onda iz nekoliko novinskih članaka, kako se „od strane vojničkih oblasti“ radi na tome da se razori Cetin, važan ne samo zbog uloge u hrvatsko-osmanskim ratovima i tamošnjim saborima „već i za ukupnu carevinu najvažniji činah naroda našega, kad je isti naime na svom saboru u tom gradu g. 1527. samostalno i slobodno svojom voljom sada u nas jošte srietno vladajuću presjajnu habsburšku kuću izabrao za svoju kraljevsku dinastiju“. Stoga nije trebalo naglašavati, nastavlja se, da glasine kako će se „taj spomenik slave naše“ uskoro razoriti te da „će ga bez vidivog bar traga nestati, u narod naš neugodno dieljuje, te da neugodno to čuvstvo u zemlji tim većma raste, tim se više približuje vrieme, kad će se – ko što se pouzdano glasa – razoranjem tim započeti“. Nije bilo „dvojbe“, navodi se u predstavci, da bi „zastupnici naroda našega, ako bi već saborovali, krepko se zauzeli za to, da upitnu namieru zaprieče“. Međutim, kako su već poduzimani ozbiljni koraci „da se sa razorenjem tim, za koji dan započne“, a ban je bio odsutan te nije znano kada se trebao vratiti, te s „pogledom na pogibelj, što leži u svakoj i najmanjoj odvlaci“ apeliralo se da Mažuranić intervenira kod vladara ne bi li se odustalo od rušenja Cetina te ne bi li se odvratio „gorki udarac, što bi se time nedvojbeno zadao domo – i rodoljubnomu čuvstvu presjajnoj vladajućoj kući vazda najviernijega naroda hervatskoga“. Zatraženo je da se kod Ministarstva rata isposluje da se Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu hitnim brzojavom naredi obustava rušenja Cetina.¹⁶ Dakle, iz domaće perspektive okolnosti su djelovale zaista dramatično jer se očekivalo da će se vrlo brzo krenuti s rušenjem Cetina, i to u trenutku kada Sabor nije okupljen, a ban je izbivao izvan zemlje.

¹⁶ HDA. 70, Namjesničko vijeće (dalje NV), kutija 85, sv. 34, predmet 1516. Prijepis i u HDA. 65, Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (dalje SKHSD), kutija 129, predmet 842.

Je li Mažuranić intervenirao kod vladara u ovom trenutku nije poznato (pretpostavljam da jest), no krajem rujna Dvorska kancelarija poslala je Ministarstvu rata podnesak u kojem se na prednjoj strani košuljice koncepta odgovora nalazi indikativni opis sadržaja na hrvatskom jeziku, koji glasi: „Preds. Nam. Vieća izvještjuje kako neugodno djeluje u narodu glas, da će se razoriti Cetingrad.“ U podnesku se navodi da je riječ o za hrvatsku povijest važnoj tvrđavi radi „turško-hrvatskih ratova“ te da i Namjesničko vijeće *patriotski* želi očuvati Cetin. Iz Kancelarije je savjetovano, bez da bi se „pobliže ulazilo u stvaran značaj utvrde“, da trenutno nije vrijeme za demoliranje tvrđave, te da se cijela stvar pauzira do početka predstojećeg saborskog zasjedanja (koje će započeti u studenome), jer se pretpostavljalo da će Sabor nedvojbeno zatražiti očuvanje za „svijesti nacije“ jedne tako „svete povijesne relikvije“. Cijela je stvar imala i potencijalne političke posljedice s kojima je trebalo računati. Zatražili su od Ministarstva rata da im dojadi stanje predmeta kako bi mogli dobivene obavijesti proslijediti Namjesničkom vijeću i Saboru prije početka saborskog zasjedanja.¹⁷

Ministarstvo rata u odgovoru je Dvorskoj kancelariji od 3. listopada 1865. navelo da je napuštanje i rušenje Cetina posljedica višegodišnjih zahtjeva da se u svim granama vojne uprave uvedu najveće moguće uštede, zbog čega je bilo nužno riješiti se svih nepotrebnih objekata. U „prvi red“ (!) kategorije suvišnih tvrđava ubrajao se i Cetin, koji više nije imao nikakve vojne vrijednosti, a zbog zuba vremena već je toliko propao da je njegovo održavanje godišnje iziskivalo velike novčane iznose – disproporcionalno visoke „upitnoj“ vrijednosti tamošnjih fortifikacija. Također, nije dolazilo u obzir ostaviti Cetin nezaštićen, zbog opasnosti da postane utočište „hajdučkih četah“. Stoga je Ministarstvo rata vladaru podnijelo zahtjev za napuštanje i demoliranje Cetina, s čime se vladar složio. Nakon vladareve sankcije započete su daljnje radnje za realizaciju tog nauma, pristiglo je već nekoliko „privatnih ponuda“ te se još samo čekao obračun troškova, kako bi se mogla donijeti odluka o modalitetima izvršavanja planiranih aktivnosti. Ministarstvo rata stoga je odgovorilo da nije u mogućnosti uvažiti molbu zbog razloga izvan „sfere vojnog“, ali da s obzirom na nove okolnosti, odnosno na potrebu da se radi značaja za hrvatski narod/društvo Cetin hitno sačuva, Dvorska kancelarija pokušava intervenirati kod vladara da promijeni svoju odluku. No Ministarstvo je dalo do znanja da trošak održavanja i nadzora nad tvrđavom neće pasti na „vojni budžet“ te da je s obzirom na potencijalne opasnosti nužna daljnja zaštita Cetina.¹⁸ Dvorska kancelarija odgovorila je 12. listopada 1865. Namjesničkom vijeću kako su tražili da se „ustavi namijenjeno razorenje rečenoga grada odnosno da takovo odgodi barem do toga, dok se sastane Sabor“, no Ministarstvo rata je odgovorilo, uz navođenje prethodno iznesenih argumenata, da to nije moguće jer

¹⁷ HDA, HDK, kutija 159, predmet 3709/38.

¹⁸ HDA, HDK, kutija 159, predmet 3709/38, podbroj 3958, prilog 3019.

je vladareva odluka već donesena.¹⁹ Dakle, odgovorom Dvorske kancelarije, koji više djeluje kao konstatacija činjeničnog stanja i stavljanje stvari *ad acta* negoli zalog za rješavanje daljnjeg statusa tvrđave, Namjesničko vijeće upoznato je s razlozima zbog kojih su vojne vlasti otpisale Cetin odnosno zbog kojih je vladar sankcionirao taj naum. Iz odgovora se stječe dojam da se u tom pitanju ništa više nije moglo učiniti.

Do tada je vladaru upućena i molba „Obćinstva županije požeške“ u pogledu očuvanja Cetina, u kojoj navode kako ih je jako ražalostila namjera Ministarstva rata da razori „živi spomenik neodvisnosti naše ‘Cetinj Grad’, važan zbog ratova s Osmanlijama te ‘saborah ondie deržanih’“. Autori molbe naglasili su kako su svjesni da održavanje Cetina iziskuje velike i u sadašnjim prilikama opterećujuće iznose, no da su sigurni kako bi se problem mogao povoljno riješiti i bez troškova po Ministarstvo rata „ako bi se Banu i saboru našem pripušćalo pronajti način, kojim bi se izderžavanje Cetinj Grada osiguralo“. Vladaru su uputili molbu da se „za potomstvo spomenik onoga sabora u cielosti ostavi, na kojem su naši predji neodvisno, i samostalno, svojom slobodnom voljom“ izabrali Habsburgovce za vladare te da se „i razpolaganje šnjime saboru hervatsko slavonskom pripušćjati blagoizvoli“.²⁰

To nije bio jedini takav apel, već je sredinom studenoga predstavku Saboru dostavilo i „zastupstvo grada Varaždina“, koje je reagiralo jer „vlada Austrijska namjerava“ demolirati Cetin. Iz Varaždina su tražili da se taj „živi spomen neodvisnosti naroda jugoslavjanskoga od turskoga jarma (...) barma na toliko štedi da će mu i za buduće traga biti i da će se kao spomenik pridržati“.²¹ Upravo je ta molba pročitana na saborskom zasjedanju u prosincu 1865., na kojem se, u kontekstu tadašnjih rasprava o odnosu Trojedne Kraljevine naspram Ugarske te austrijskog dijela Monarhije, Cetinski sabor 1527. apostrofirao kao jedan od fundamenta hrvatskog državnog prava. Stoga se pitanje rušenja Cetina u historioografskoj analizi mora promatrati i iz državnopravnoga rakursa.²² Sve te molbe,

¹⁹ HDA, HDK, kutija 159, predmet 3709/38, podbroj 3958. Vidi i HDA, NV, kutija 85, sv. 34, predmet 1516, podbroj 1685, te HDA, SKHSD, kutija 129, predmet 842.

²⁰ HDA, HDK, kutija 159, predmet 3709/38, podbroj 4031/757.

²¹ HDA, SKHSD, kutija 125, predmet 242, podbroj 2977. Vidi i HDA, HDK, kutija 159, predmet 3709/38, podbroj 4789/884.

²² Tako npr. na saborskoj sjednici od 27. siječnja 1866. zastupnik Dragutin Akurti navodi da se: „Oдношaj’ trojedne kraljevine naprama cjelokupnoj monarkiji austrijskoj tako od njegova vremena – publiciste običavaju nazivati prava i dužnosti cjelovite kraljevine hrvatske naprama svomu kralju, a slučajno i vladaru različitih inih austrijskih pokrajina; a одношaj taj; dopustite, da neznam po koliko put i ja opetujem, nemože se a i nesmie izvesti iz nikuda van iz ugovora sklopljena na saboru u Cetinu god. 1527. među cjelovitom kraljevinom hrvatskom i blage uspomene kraljem Ferdinandom I. iz prejasne obitelji Habsburgske, zatim iz čl. VII. Sabora iste kraljevine, držanog u Zagrebu u biskupskom gradu 9. i sljedećih mjeseca ožujka 1712....“ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7*. Zagreb: 140.

predstavke i intervencije očito su dale rezultata, jer je u međuvremenu došlo do privremenog suspendiranja planiranog rušenja Cetina. O njegovoj se sudbini ponovno raspravljalo na saborskoj sjednici održanoj 17. veljače 1866. na kojoj je pročitano izvješće „peticionalnog odbora od dana 26. siječnja t.g.“ kako je na predstavku „županije varaždinske“ odlučeno da se vladaru pošalje predstavka kojom bi se tražila odluka „da se grad Cetin izim bedemah, koji bi se iz razloga štednje i neobstojeće više potrebe rušiti imali, na uspomenu slavnih tamo zbivši se događajah sačuvati imade“.²³ Dakle, zahtjevi su ponešto reducirani pa se sada nije tražilo potpuno očuvanje Cetina, već se *bedeme* moglo razoriti i ukloniti. Upravo će pitanje starosti i karaktera vojne infrastrukture, odnosno obrambenih fortifikacija, ubrzo dospjeti u prvi plan.

Opširna rasprava o Cetinu održana je potom na saborskoj sjednici 26. veljače 1866. Tako je saborski zastupnik Antun Vakanović u svom uvodnom govoru bio protiv „onog izraza u predavki, da se dvorane ne bi rušile, nego samo ono, što na obranbu spada“ s obzirom na to da je to „proti istini“ jer se osobno uvjerio da se Cetin ne sastoji „skoro iz ničesa drugoga, nego baš iz šanacah i kasematah; u novije vrieme ima takodjer stan za kapetana“, dok u „sredini je opet mali grad s turskim nadpisom, i tu je mala kućica gdje jedan stražmeštar sa 12 momakah straži.“ Tu dolazimo do srži problema koji će se nametnuti kao odlučujući faktor daljnje sudbine Cetina, barem kada je riječ o aktivnostima domaće političke scene oko njegova spašavanja. Naime, Vakanović je smatrao da od „onog grada, u kojem su se naši stari sastali, neima traga“ te bi se u predavci „mjesto: dvorane, moralo bi se dakle kazati; zidine, jer dvorane zbilja neima“. Dakle, trebalo je u saborskoj predavci izmijeniti termin *dvorane*, zato što je/ih nije bilo, te staviti *zidine*, jer se ta velika i čvrsta pogranična tvrđava tada uglavnom sastojala od fortifikacija recentnijeg postanka. Vakanovićev prijedlog većinski je prihvaćen. U nastavku rasprave Adolfo Veber postavio je pak pitanje „da li se u obće predavka poslati ima ili ne; jer ako grada neima, za koji se historička uspomena veže, neznam, zašto bi se zauzeli za bedeme, koji su možebiti kašnje načinjeni, i neimaju historičke vriednosti“ te zaključio je „da tim ista predavka pada“. Nakon što je Jovan Subotić preventivno upozorio „da sabor proti svojim zaključkom prigovora nedopušta“, Ivan Vončina konstatirao je da ako je točno što je Vakanović rekao, „onda smo se za nješto zauzeli da se neruši, česa neima.“ Raspravu je nastavio Roberto Zlatarević kazavši kako misli „da tu treba samo nješto odrediti, da se

Molba varaždinske općine pročitana je na saborskoj sjednici održanoj 15. prosinca 1865., da bi na sljedećoj sjednici, održanoj četiri dana kasnije, koja je uobičajeno započela čitanjem i odobravanjem zapisnika prethodne sjednice, promijenjen *karakter* varaždinskog podneska, koji se nije mogao nazvati *molbenicom*, „već predavkom, počem je od korporacije učinjen“. *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*: 56; 64.

²³ Isto: 270.

u sklad dovede zapisnik peticionalnog odbora i zaključak sabora“ jer je baš na temelju predstavke županije varaždinske bilo u peticionalnom odboru zaključeno da se predloži Saboru upućivanje predstavke vladaru da ako se već bedemi ruše, neka se grad sačuva. No kako sada čuje da „toga grada neima“, smatrao je „da bi se to moralo u zapisniku peticionalnog odbora preinačiti, i stvari onako navesti, kako zbilja obстоje.“ Na to se nastavio Franjo Rački rekavši:

„Ja nisam bio u Cetinu, niti znam, da li ima tamo dvoranah ili ne, nego za razjasnjenje stvari moram primietiti, ako visoka kuća imade pred očima sabor trojedne kraljevine od godine 1527., da je onaj sabor bio držan u samostanu i to u crkvi, kako to iste izvorne listine svjedoče. Historička uspomena veže se dakle na samostan; gospoda, koja su tamo bila, mogla bi nas izviestiti, jeda li još taj samostan obстоji, i u koliko upravo prieti pogibelj ovomu samostanu.“

Na kraju rasprave svoje je mišljenje iznio i drugi važni hrvatski povjesničar i političar Ivan Kukuljević Sakcinski kazavši kako:

„... je ovdje s jedne strane već i to mnijenje izjavljeno, da nebi suvišno bilo, da ova representacija sasvim izostane, to ja mislim, pristajuć uz ono, što je gospodin predsjednik kazao, da sabor u smislu poslovnika proti svojim zaključkom nikakva prigovora neprima, da se i iz toga razloga ova predstavka pošalje; jer mi to moramo smatrati u širjem smislu mjesta, za koje smo se zauzeli, ne pako u užjem smislu samo sgrade ili kućice ili samostana ili crkve, gdje se je znameniti čin od godine 1527. dogodio. Nam je do toga stalo, da se historička uspomena na onaj za naš narod tako spasonosni i slavni čin uzdrži i sačuva; nam je do toga stalo, da se bar tragovi onog mjesta, onoga grada, u kojega okružju je onaj slavni čin učinjen, sačuvaju, da nebi propali sasvim isti tragovi, kao što su toliki i toliki gradovi upravo u vojničkoj Krajini posve propali; jedina lička pukovnija imade preko sto starih razvalinah, a kad bi ih po čitavoj krajini prebrojili, našli bi preko 500 do 600 starih gradovah, kojim danas tako rekuć neima traga više. Naša je dakle zadaća, da se ono mjesto, ako i nije u onoj istoj slici, kao što je prije 300 godinah bilo, bar toliko sačuva, da je temelj ovdje, da je zidina ovdje, i da se ono, u koliko u našoj moći i silah stoji, podpomogne uzdržati. S toga mislim, da možemo na to pristati, da otide predstavka na njegovo veličanstvo, jedino pristajem uz primjetbu gospodina Vakanovića – ja nepoznajem mjesta – ako doista neobstoje dvorane, da se ono izostavi i kaže samo grad.“²⁴

Na koncu je većinom glasova odlučeno da se *representacija* pošalje. Dakle, ključno pitanje o kojem se u Saboru raspravljalo bilo jest što je i je li uopće išta ostalo od onog *starog* grada odnosno samostana u kojem je održan Cetinski sabor

²⁴ Isto: 350-351.

1527. Pojedini zastupnici nisu vidjeli smisla u zalaganju za očuvanje tvrđave u kojoj ostataka predosmanskog Cetina nije bilo, dok su drugi, poput svjesnijeg, informiranijeg i kompetentnijeg Kukuljevića, smatrali da treba očuvati Cetin i zbog eventualnih ostataka starije arhitekture koji se tamo nalaze, i zbog uspomene na sam povijesni čin, dakle kao svojevrsno *lieu de mémoire*. Kukuljević također nije želio da nestane još jedna utvrda/tvrđava na vojnokrajiškom području. Rački je pak ispravno upozorio da se sabor održao u franjevačkom samostanu (sv. Marije) i postavio pitanje je li išta od tog samostana uopće sačuvano. Bastionski sklop i objekti u gradu u velikoj su mjeri izgrađeni u habsburškom/austrijskom periodu, a među saborskim zastupnicima nije bilo osobitog sentimenta prema recentnoj vojonokrajiškoj fortifikacijskoj strukturi.²⁵ Vremenska distanca bila je premalena, a emocionalna predaleka, da bi se uzeo u obzir njezin povijesno-arhitektonski značaj. No treba naglasiti da su saborski zastupnici zapravo raspolagali s vrlo malo preciznih podataka o građevinsko-arhitektonskom stanju Cetina. Jedini koji je poblizje znao kako stvari stoje bio je Antun Vakanović te svakako nije slučajno izabran prvi govoriti o Cetinu. Naime, njegov otac, umirovljeni bojnik Pavle Vakanović, bio je u listopadu 1827. imenovan zapovjednikom cetinske tvrđave te je na toj funkciji ostao do ožujka 1831. kada je ponovno umirovljen. Antun Vakanović proveo je 1828. nekoliko mjeseci kod oca u Cetinu, prilikom čega je i osobno načinio dva crteža tvrđave, koji se čuvaju u Grafičkoj zbirci Hrvatskog državnog arhiva, a koje donosim u prilogu.²⁶ Iako je Vakanović u jednom trenutku

²⁵ U pogledu tadašnjeg stanja fortifikacija u Cetinu Andrej Žmegač navodi da su prema prikazima Cetina od prije 1790. „kompleksom dominirale četiri masivne, u tlocrtu poligonalne kule“, da je „na zapadnoj strani podno te jezgre“ protjecao jarak s obzidanim objema stranicama te da tada još nije bilo bastiona koji su ipak brzo izgrađeni jer „ih austrijski tlocrt iz godine oslobođenja već prikazuje“. Žmegač također navodi da su mnogo točniji kasniji prikazi „gdje će se na novom, vanjskom koncentričnom pojasu vidjeti tri bastiona: dva razmjerno malena, te između njih znatno širi treći bastion. Tlocrtno su se bastioni sužavali prema van, a kurtine među njima nisu bile ravne, već su, prateći koncentrično stariji pojas, imale lomove. Ovaj bastionski sklop oko postojećega jarka očigledno je stvoren dodavanjem zemljanog bedema i njegovim obzidavanjem. Čini se kako su sva tri bastiona bila djelomice ispunjena zemljom“. ŽMEGAČ 2000: 92. I Kruhek navodi da su zidine i bastioni teško stradali prilikom habsburške opsade Cetina te da je gradski zid od glavnog ulaza do Senkovića kule i kule Nebojše bio tada gotovo potpuno uništen, dok su Ergarska i Begova kula bile teško oštećene. Kruhek također tvrdi da je unutar zidina u eksploziji baruta uništen „cijeli južni dio grada, a posebno kula Drendjula“. U habsburškom periodu izgrađena je velika vojarna uz vanjske zidine u cijeloj dužini od ulaznih vrata pa do Ergarske (zване i Babića) tabije. Kruhek navodi i da su se posebno isticale „zgrade koje su pripadale artiljerskim jedinicama i objekti namijenjeni zapovjedniku grada i časničkim stanovima“, te časnički paviljon koji je bio „prislonjen na nutarnju stranu grada, uz Drendjulu“. Od Begove tabije do glavnih vrata „uređeni su kazematirani prostori za zaštitu i smještaj osjetljive vojne opreme“, a u kuli kraj Drendjule uređena je crkva kojoj je 1846. dodan „visoki, uski zvonik sa satom“. KRUHEK 1997: 38.

²⁶ Dva crteža koja donosim u prilogu izdvojena su iz fonda obitelji Vakanović te se čuvaju u Grafičkoj zbirci HDA, inv. br. 2449 i 2450. Umirovljeni bojnik Pavao Vakanović imenovan je u listopadu

bio neposredno upućen u stanje i karakteristike Cetina, od njegova posjeta ocu prošlo je gotovo četiri desetljeća, a u tako dugom periodu mnogo se toga moglo izmijeniti. Ipak, koliko je zasad poznato, od svih zastupnika koji su sudjelovali u diskusiji, on je jedini u Cetinu boravio te je njegovo iskustvo bilo jako važno pri raspravi.

Zanimljivo je da se Ministarstvo rata u dopisu koji je 2. ožujka uputilo Dvorskoj kancelariji uopće ne referira na raspravu o Cetinu na Hrvatskom saboru, već navode da su potaknuti sugestijom Središnjega povjerenstva za proučavanje i zaštitu graditeljskih spomenika iz Beča (*Central-Commission zür Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*) da se Cetin ne ruši, te pozivajući se na svoj dopis od 3. listopada prethodne godine, zatražili da ih se izvijesti kakve je korake Dvorska kancelarija do tada poduzela u pogledu održavanja Cetina, jer se s približavanjem povoljnog godišnjeg razdoblja prema *previšnjoj zapovijedi* moralo izvršiti demoliranje.²⁷ Dvorska kancelarija odgovorila je tri dana kasnije da do sada još nisu poduzeti nikakvi konkretni koraci, ali s obzirom na to da je Sabor u tom pogledu podnio predstavku, i dalje su tražili odgodu planiranog rušenja.²⁸ Dakle, na temelju tog odgovora možemo razaznati da se kroz zimu 1865. na 1866. formalno ništa osobito nije poduzelo s hrvatske strane. Nažalost, nisu pronađeni izvori koji bi pokazali kako je molba Središnjeg povjerenstva za proučavanje i zaštitu graditeljskih spomenika izgledala i što je sadržavala, ali pretpostavljam da bi se daljnjim istraživanjem u bečkim arhivima taj dokument mogao pronaći. Vojne su vlasti očito uvažile pristigle molbe te je odlučeno da se privremeno suspendira plan rušenja Cetina.²⁹ Za razdoblje od nekoliko sljedećih mjeseci nisu pronađeni izvori koji bi se referirali na ovu problematiku, no u lipnju 1866. predstavnici Srijemske županije uputili su vladaru na ćirilici napisanu predstavku kojom su poduprli zaključak skupštine Požeške županije te zatražili da se Cetin očuva.³⁰

U jesen-zimu 1866. napokon će biti određena sudbina Cetina, barem kada je riječ o stajalištima hrvatskih civilnih vlasti o tom pitanju. Čini se da se stvar ponovno zakotrljala početkom mjeseca studenog jer Ministarstvo rata piše 15. studenog Dvorskoj kancelariji kako su do sada čekali s realizacijom odluke o rušenju Cetina, ali da ih je 5. studenog Građevna direkcija u Karlovcu obavijestila da

1827. zapovjednikom tvrđave Cetin (*Schloß Commandanten in Czettin*). HR-HDA-777, Obitelj Vakanović-Simić, kutija 3, predmet G3582, Beč, 19. listopada 1827. Na tom je položaju ostao do ožujka 1831. kada je ponovno umirovljen, a na njegovo mjesto postavljen je umirovljeni naslovni bojnik Maslovara (*titular Major Maszlovara*). Isto, predmet P 127, Zagreb, 6. veljače 1831.

²⁷ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 546. Prijepis i u HDA, SKHSD, kutija 129, predmet 842, podbroj 1585.

²⁸ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866.

²⁹ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 4469.

³⁰ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 2516, prilog 137.

poduzetnik odgovoran za rušenje tvrđave, trgovac Raimund Tschopp, hitno traži da radovi započnu ili da mu se vrati kaucija. Budući da Ministarstvo nije moglo dalje odgađati planirane radove, tražili su od Dvorske kancelarije odgovor na pitanje jesu li do sada poduzeti neki koraci u pogledu *Conservierung* tog „povijesnog spomenika“ te s kojim rezultatom. Ako ništa nije poduzeto, trebalo je nastaviti s planiranom destrukcijom Cetina.³¹ Dvorska kancelarija ipak je ponovno zatražila od Ministarstva rata da se „višeputah spomenuto razrušenje“ grada Cetina odgodi do saborskog zasjedanja 19. studenoga, na kojem će se raspravljati o problematici „sredstvih potrebitih za uzdržavanje“ Cetina. U tom pogledu Dvorska kancelarija zamolila je bana da Sabor razmotri kako i s kojim sredstvima sačuvati Cetin.³² Ban Josip Šokčević u tom je pogledu dostavio 27. studenog dopis predsjedniku Sabora, uz priloženu kronologiju službenog dopisivanja.³³ I zaista, na saborskoj sjednici održanoj 1. prosinca 1866. pročitana je Šokčevićev dopis u kojem se navodi kako se ban prethodne godine obratio Dvorskoj kancelariji, a ona Ministarstvu rata, s molbom/zahtjevom da se odustane od rušenja Cetina. Iako je Ministarstvo isprva odgovorilo da se odluka ne može promijeniti, ipak je pristalo odgoditi rušenje. Sada su pak, posredstvom bana, tražili od Sabora odgovor na pitanje kako i kojim sredstvima planiraju održavati Cetin. Stoga su zastupnici radi hitnosti predmeta predložili formiranje saborskog odbora od tri do pet osoba koji bi sastavio prijedlog rješenja. Sabor je na to većinski pristao, a August Dutković predložio je da g. *predsjednik* sam predloži članove odbora, na što je predsjednik Sabora replicirao da se prema saborskom poslovniku mora o tome glasati. U raspravu se uključio Antun Vakanović konstatiravši da je u ovom pogledu „teško mnijenje svoje izreći“, no koliko poznaje Cetin, „on je vojnički grad“ te je potrebno da odbor nabavi „točan plan“ na temelju kojeg će izraditi prijedlog. Roberto Zlatarević je pak smatrao da je donesen zaključak jer je predmet već „bio pretresan na peticionalnom odboru“, na što je reagirao Mato Mrazović kazavši „da već gledeć na sami predmet ova stvar nemože se uputiti na peticionalni odbor“ jer je riječ „o vještačkom mnijenju, radi se takodjer o obzirih na uspomenu historičku, radi se o sredstvih materijalnih, a to sve nezasića u područje peticionalnog odbora, nego bi trebalo upravo, da se kod izbora ovoga odbor uzme obzir koliko moguće na vještake, i da se odbor ovlasti, da u svoj krug pozove još druge vještake.“ Odlučeno je da će ipak biti formiran poseban odbor koji će se sastojati od pet osoba.³⁴ Saborski zastupnici pristupili su glasovanju te je predano (kako se navodi za odbor za *Cetin-grad*) 90 *cedulja* sa sljedećim rezultatima– Antun Čop dobio je 86, Ivan Kukuljević Sakcinski 77,

³¹ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 4469/822, prilog 3529.

³² HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 4469.

³³ HDA, SKHSD, kutija 129, predmet 842, podbroj 1585.

³⁴ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7*. 1867: 530.

Vjenceslav Soić 61, Mirko Bogović 61 i Dragutin Akurti 52 glasa. Nakon što su apsolutnom većinom izabrani, predsjednik Sabora zamolio je „onu gospodu... izabranu za odbor za Cetin-grad, da se konstituiraju u sobi na desno“, a nova je sjednica zakazana za utorak u 10 sati.³⁵ Zanimljivo je da u odbor nije izabran Antun Vakanović, koji je jedini osobno bio u Cetinu i stoga igrao prominentnu ulogu u raspravama o sudbini tvrđave. Odbor, kojemu je za predsjednika izabran Vjenceslav Soić, a za *izvršitelja* Dragutin Akurti, sastao se i zapisnik sastavio 3. prosinca. Nakon razmatranja predmeta donesen je sljedeći zaključak:

„Pošto nema dvojbe da su zidine sadašnje tvrđje iz novijega doba, to odbor mnije da niti nema razlogah protiviti se namijenjenomu rušenju spomenute tvrđje Cetin, nu pošto se ujedno predmnjeva, da je sadašnja crkvice K svet. spasitelju u tvrđji sagradjena na starih temeljih, i to valjda na razvalinah bivšega njегда samostana ili morda bivše crkve ‘K svet. Antunu’, a i uz tu sadašnju crkvicu i oko nje imade zidinah valjda iz starijega doba imenito onih sada zvanih ‘Drenčulja-’, to odbor predlaže, da vis. sabor odredi poseban odbor, kojemu bi bila zadaća, na zemaljske troškove na licu mjesta iztražiti i osviedočiti se, na koliko su te posljednje točke doista starina, i na koliko bi u tom slučaju imale historičnu vriednost a stoga i potreba bi nastala njihovoga izdržanja. Odbor taj mogo bi sastojati iz jednoga člana sabora, jednoga člana historičkoga društva i jednoga miernika ko vještaka kada bi vis. sabor pristao na ovaj predlog to bi ga i bez odvlake priobćiti imao preuz. g. banu radi obavieštjenja dotične vojne oblasti, koja bi međjutim rušenjem gore prije naznačenih zidinah tvrđje Cetin i započeti mogla.“³⁶

Međutim, od svega toga na kraju nije bilo ništa, a pitanje Cetina konačno će se razriješiti na sljedećoj saborskoj sjednici održanoj 4. prosinca 1866. Na početku je pročitana zapisnik sa prethodne sjednice³⁷, a potom je Antun Vakanović još jednom naglasio važnost Cetinskog sabora 1526./27., koji je, „kako je iz povjestnice poznato“, održan u *samostanu fratarskom* sv. Marije kod Cetina. Budući da je u mladim danima više mjeseci boravio u Cetinu te mu je „sva okolica poznata“, Vakanović je informirao Sabor da; „Samostan fratarski nenalazi se u gradu Cetinu, nego izvan njega na brdu, a u gradu je samo kapelica, koja je poslje za porabu vojnikah, jerbo uvijek jedna satnija vojnikah posadu drži, sagradjena. U toj kapelici neima nikakvog napisa i nikakve starinske znamenitosti.“ Vakanović je držao da ako Sabor odluči da „imade deputacija tu stvar istražiti“, neka joj se dade nalog „da kod prostog puka popita – jer gospoda se za starine mnogo ne brine – gdje je razvalina staroga samostana“. No na kraju je ipak konstatirao da „na svaki način moram pristati uz predlog odbora, da se eraru prepusti, da se tvrđjava ruši, jer ako sabor odluči, da se neruši, onda se mora i pripravit, kako će svake godine 10-15

³⁵ Isto: 533.

³⁶ HDA, SKHSD, kutija 129, predmet 856.

hiljada for. – jer se u tvrđavi posada držati mora, da se u nju neugnjezde Turci ili hajduci – plaćati bez ikakve koristi.“ Dakle, Vakanović je naposljetku podupro stav da o Cetinu odluči vojna vlast, jer bi u suprotnom Sabor morao osigurati visoku godišnju svotu za njegovo uzdržavanje. Zatim se u raspravu uključio i svoj prijedlog iznio Ignjat Brlić, kazavši, što će se pokazati odlučujućim, sljedeće:

„Što je dalo povod razpravi o gradu Cetinu? Ja mislim ništa drugo, nego nalog vojničke oblasti, da se ruši grad Cetin, za kojega se velika historička uspomena veže. Mi smo se u našoj brigi zauzeli za taj grad, jerbo smo mislili, da je to onaj grad, u kojem su naši stari izabrali sada vladajuću kuću za svoje kraljeve. Ali budući da izvješće odbora kaže, da isti grad neobstoji više: to ne ima povoda, da se predlog odbora primi, t.j. razlog je pao, s kojega da se zauzimamo, da se grad od rušenja čuva. Ja sam zato protivnog mnijenja od odborovog izvješća i predlažem, da se vojničkoj oblasti prepusti, da se grad Cetin ruši.“

Budući da više nitko nije želio sudjelovati u raspravi, predsjednik Sabora predložio je glasanje o prijedlogu Odbora (s Vakanovićevim dodatkom ili bez njega) te ako njihov prijedlog ne bude usvojen, da se prijeđe na glasanje o prijedlogu Ignjata Brlića. Na koncu je tek manjina glasovala za prijedlog da se pošalje posebno povjerenstvo, a trošak toga bi pao na zemaljski proračun, dok je većina glasala za Brlićev prijedlog da se stvar „vojničkoj oblasti prepusti.“³⁸ Dakle, Brlić je bio taj koji je na eklatantan način predložio da se Sabor izuzme od daljnjih rasprava o sudbini Cetina te da se, ako to vojne vlasti žele, tvrđava demolira. Taj je prijedlog na kraju većinski prihvaćen u Saboru, čime je okončana saborska intervencija o tom pitanju.

Istog dana banu Šokčeviću upućen je dopis kojim ga se informiralo da je:

„... sabor trojedne kraljevine glasom zaključka svoje današnje sjednice odlučio da se rušenje Cetinske tverdje ostavi na volju vojnoj oblasti, budući da se iz preduzetih u tom obziru izvidjenjah konstatirat nedade, da li su sada postojeće tamo zidine i sgrade sbilja one iste, kojih bi izučavanje u pogledu historično važne uspomiene odgovalaralo pervobitnoj u tom obziru izraženoj želji sabora.“³⁹

Ban je zatim 7. prosinca 1866. obavijestio Dvorsku kancelariju da je Sabor odlučio da se pitanje rušenja Cetina ostavi na volju vojnoj vlasti jer se nije moglo utvrditi jesu li postojeće zidine i zgrade „sbilja one iste, kojih bi uzčuvanje

³⁷ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.* 1867: 536.

³⁸ Isto: 536.

³⁹ HDA, NV, kutija 85, sv. 34, predmet 1516, podbroj 1637.

u pogledu historično važne uspomene odgovaralo pėrvobitnoj u tom obziru izraženoj želji sabora“, a Dvorska kancelarija je 9. prosinca 1866. informirala Ministarstvo rata o odluci Sabora, zaključivši da se daljnje pitanje Cetina prepušta vojnoj upravi.⁴⁰

Međutim, na koncu je ipak uslijedio preokret jer je Dvorska kancelarija u Beču priopćila banu 26. prosinca da ih je Ministarstvo rata obavijestilo kako je vladar 10. prosinca odlučio Cetin „bez troškovah uzdržavanja u sadašnjem svojem stanju ostaviti“ te da se vojne zgrade predaju na korištenje Slunjskoj krajiškoj pukovniji, a poduzetniku Tschoppu da se vrati položena jamčevina. Predmet je napokon stavljen *ad acta* 15. siječnja 1867.⁴¹ Iz dostupnih izvora nije jasno zašto se vladar predomislio i zašto je Cetin na kraju pošteđen, no odgovor na to pitanje nedvojbeno bi se pronašao naknadnim istraživanjem u bečkim arhivima.

Nimalo glamurozan nastavak – Cetin kao kaznionica

Cetinska tvrđava bila je, dakle, prostran i kompleksan fortifikacijski objekt koji je simultano mogao biti korišten na razne načine. Uz smještaj vojne posade, zapovjednika kordona Slunjske krajiške pukovnije te dijela kordonske straže jedna od planiranih namjena bila je i privremeni smještaj ratnih zarobljenika, a zatim i konačna prenamjena u kaznionicu.⁴² Kada se točno cetinska tvrđava počela koristiti kao kaznionica, ostaje još uvijek otvoreno pitanje, ali to se svakako dogodilo do srpnja 1868.⁴³ Negdje od svibnja 1868. počinju se u izvorima pojavljivati i prilično opširni elaborati o stanju cetinske tvrđave te intervencijama potrebnim za prenamjenu u kaznionicu. S obzirom na fokus i opseg članka, ovdje nije moguće detaljno obraditi te elaborate, no prezentirat ću najvažnije dijelove tih dragocjenih izvora o korištenju i stanju objekata u Cetinu.

Tako jedan dopis Vališselske satnije (Cetingrad je do početka 20. stoljeća nosio naziv Vališselo) sredine svibnja 1868. otkriva da su prilikom prošlogodišnje inspekcije „napuštene tvrđave“ Cetin, a zbog lošeg stanja i velikih troškova koje bi obnova zahtijevala, kao nenastanjive i neprikladne za bilo kakvu uporabu

⁴⁰ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 4736.

⁴¹ HDA, HDK, kutija 175, predmet 857/1866, podbroj 4999.

⁴² Jesu li zaista zarobljenici u drugoj polovini 19. stoljeća internirani u Cetinu ostaje otvoreno pitanje, no u izvorima je sačuvana naredba Glavnog zapovjedništva u Zagrebu izdana Slunjskoj krajiškoj pukovniji 31. srpnja 1866. o interniranju talijanskih vojnika (u kontekstu Austro-Pruskog rata, u kojem je Italija bila pruski saveznik) na prostoru Vojne krajine. Na poledini tog spisa primljenog 2. kolovoza građevni inženjer Slunjske krajiške pukovnije Petar Maršić zapisao je da bi cetinska tvrđava „bila u tom pogledu vrlo korisna“. HDA, SGP, kutija 215, predmet Y 243. No trenutno nije poznato je li taj plan realiziran.

⁴³ Inženjer Petar Maršić je 3. srpnja 1868. naveo: *war bei Eröffnung der Strafanstalt in Cetin...* HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 239.

okarakterizirane tamošnje *Topničke zgrade*, kula Drengjula te Mala stražarnica iznad glavnih vrata.⁴⁴ U ljeto 1868. u Cetinu je pak stražu držao jedan odjel III. bataljuna 33. pješačke linijske pukovnije, u sastavu jedan narednik, dva dočasnika, jedan glazbenik i 35 vojnika.⁴⁵ Međutim, prema iskazu narednika Josepha Graasa uvjeti službe bili su loši. Stražarska posada nije imala na raspolaganju nikakvo pokućstvo, nije bilo ni klupe ni stola, a kamoli nečeg drugog na što bi vojnici mogli objesiti ili odložiti svoje oružje, opremu i odjeću. Oružje su morali postaviti u piramidu, a osobne stvari odložiti po podu. I ljudi i oprema bili su izloženi negativnim posljedicama vrućine i vlage, a nije bilo ni dovoljno peći. Sve se to na zimu trebalo još jače osjetiti na zdravlju i erarskim troškovima, konstatirao je Graas. Loše je stanje, prema Graasu, bilo posljedica toga što prilikom namještenja posade te inspekcije tvrđave nije bio prisutan časnik vojnih postrojba (*Feldstandoffizier*), te stoga što Krajiška građevna direkcija u Zagrebu nije željela osigurati peći i kuhinjsku opremu jer se kaznionica u Cetinu ubrajala pod upravu Slunjske krajiške pukovnije.⁴⁶

Prije 1. srpnja 1868. sastavljen je i opširan, no nepotpisan ekspoze upućen Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu u pogledu smještaja zatvorenika u Cetinu, u kojem se redom navode postojeći objekti:

- 1) Velika pješačka vojarna
- 2) Mala pješačka vojarna iznad ulaznih vrata
- 3) Raniji Stan zapovjednika (*Commandantens Wohnung*)
- 4) Jedna zgrada cijelom stražnjom stranom naslonjena na zidine u kojoj se nalazilo
 - a) Paviljon topničkih časnika
 - b) Pekara
- 5) Još jedna takva zgrada u kojoj se nalazilo
 - c) Zapovjedništvo
 - d) Spremište kreveta (*Betten Magazin*)

⁴⁴ Budući da se još nije znala namjena sedam funkcionalnih željeznih peći u objektima koji nisu trebali biti korišteni za zatvor, a ostale nastanjive zgrade bile su opremljene pećima, satnija je molila da se po jedna velika, srednja i mala peć, daruju ili uz manju nadoplatu predaju katoličkom župnom dvoru u Vališselu. Tamošnje tri peći bile su raspuknute, a crkvena općina nije imala sredstva za načiniti nove. Zapovjedništvo Slunjske krajiške pukovnije odgovorilo je da se peći mogu samo prodati po nabavnoj cijeni, uz režijski dodatak, te da se ne može uvažiti molba jer se planiraju daljnje adaptacije za zatvor, pa bi župi bilo isplativije i korisnije izraditi dobre kalijeve peći. HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 3149/175. Budući da je odlučeno da se Cetin neće demolirati, tvrđavu je trebalo održavati, pa je tako u studenom 1867. krajišnik Mika Mikić popravio šest manjih stražarnica (*Schilderhäuser*) u Cetinu, a Vališselska satnija je još u svibnju sljedeće godine molila zapovjedništvo Slunjske krajiške pukovnije da podmiri dugovanje za taj posao. HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 2621/143.

⁴⁵ Lopašić navodi da je na stražu u Cetinu išla „uz mjesečnu izmjenu jedna kumpanija regulaša i nekoliko topčija iz posade karlovačke“. LOPAŠIĆ 1895: 123; LOPAŠIĆ 1867: 495.

⁴⁶ HDA, SGP, kutija 215, predmet Y 266, 2. kolovoz 1866.

e) Ulazna stražarnica (*Thorwache*)

- 6) Časnički paviljon
- 7) Barutana
- 8) Spremište za topovska kola (*Lafetten Depots*)
- 9) tzv. Drengjula
- 10) Štala u jarku uz vanjske zidine

Za Veliku pješačku vojarnu navodi se da je riječ o „u novije vrijeme“ podignutom objektu u sasvim dobrom stanju. U dvije prostorije u prizemlju i tri prostorije na prvom katu tada je već bilo smješteno 69 zatvorenika. Jedna velika prostorija bila je podijeljena na dva dijela, pri čemu se jedan dio koristio kao stražarnica, a drugi kao spremište za živež i opremu. U prizemlju se nalazila i zatvorenička kuhinja, a na prvom katu postojale su još dvije manje sobe i jedna mala kuhinja. Čini se da je jedna prostorija na prvom katu određena za stan profosa, dok su u drugoj prostoriji ranije ležali bolesni zatvorenici koji su potom transferirani u karlovačku bolnicu. Sveukupno je Velika pješačka vojarna imala kapacitet za smještaj 107 zatvorenika, a prema liječničkom se prijedlogu stan profosa mogao prenamijeniti u prostoriju za 10 bolesnika. Trebalo je doduše u sobama prvog kata radi cirkulacije zraka probiti jedan ili dva prozora za ventilaciju, a za daljnji smještaj zatvorenika prenamijeniti Spremište za topovska kola u dvije velike prostorije za zatvorenike, urediti podove, zidove, izvesti štukature na vlažnim stražnjim zidovima itd. Vatrogasnu opremu (šprice, kola i „drugo“) iz Spremišta za topovska kola trebalo je prebaciti u drvenu šupu koja bi se podigla između Velike pješačke vojarnice i tamošnjih vrata. U izvještaju se detaljno opisuje planirana pregradnja prostorija za uređenje samica te kolektivni smještaj zatvorenika, što izlazi iz vidokruga ovog rada. Kazamati ispod Male pješačke kasarne bili su pak niski i mali, a dijelom kojim su se naslanjali na zemljani nasip vlažni, te nisu bili upotrebljivi za tamnice. Prostor je bio premalen u odnosu na potrebe. No predloženo je da se u dvorištu Drengjule, a dvorište je bilo okruženo visokim zidovima, uz zide podigne jeftin objekt pod nadstrešnicom sa šest, deset ili dvanaest ćelija. Kada bi se uz znatnije izdatke već sasvim oštećena gornja drvena konstrukcija Drengjule *solidno izgradila* te iznad tih ćelija dodala još jedna samica, moglo se tamo smjestiti i 200 zatvorenika – konstatirano je. Financijski troškovi uključivali su i posadu od 44 vojnika koja bi se na dvotjednoj bazi smjenjivala iz Karlovca. Zanimljivo je da se u izvještaju navodi da bi pri prenamjeni dosadašnje „zatvorske stražarske sobe“ (*Arrestanten Wachstübe*) u Velikoj pješačkoj vojarni stražarenje na vratima te stražarsku sobu morala preuzeti zatvorska straža, dok bi se dosadašnja straža koju drže krajišnici iz kordonskih postaja Martinovac i Komesarac morala vratiti u svoje postaje. I kordonski časnik iz Komesarca, trenutno smješten u Cetinu, morao bi se vratiti u svoju postaju, a u Cetin namjestiti linijske postrojbe pod zapovjedništvom jednog časnika iz Slunjske krajiške pukovnije – što je bilo

važno zbog poznavanja hrvatskog jezika. Spremište kreveta i ulazna stražarnica (*Thorwache*) zahtijevali su velike građevinske intervencije, prije svega rješavanje problema vlažnih zidova koji se naslanjaju na zidine tvrđave. Trebalo je zamijeniti većinu podova i drugu drvenariju. U Pekari je predloženo postavljanje nove štukature (olovkom je pak sa strane neimenovana ruka dopisala „također nije potrebno“), a u Spremištu kreveta zamjena oštećena krova od crjepova novim krovom od šindre, pri čemu bi se dio crjepova koristio za popravak krovova drugih objekata u Cetinu. Trebalo je još riješiti problem krovnih obloga na zidnoj strani objekta (olovkom dodano „nepotrebno“) pa ugradnje novih prozora, okvira za vrata, namještanja jedne peći u kuhinji Pekare (dopisano „već izvršeno“) itd. U nekadašnjemu Stanu zapovjednika tada su bili smješteni zapovjednik predstraža (*Pikets Commandant*) i profos. Za prvoga je predloženo da se njegove dvije sobe predaju časniku linijskih postrojbi (uz što je olovkom nadopisano „veselo“), a što se profosa tiče, njemu je s povećanjem broja zatvorenika trebao biti dodan jedan pomoćnik (*qua=Profosen*), koji je isto mogao biti smješten u ovoj zgradi. U nekadašnjem Časničkom paviljonu, koji se sastojao od tri male sobe s kuhinjom, stanovao je šumar zadužen za nadzor okolnog šumskog revira. Šumar bi pak sada taj prostor morao prepustiti liječniku koji je neophodan u Cetinu (što je sa strane okarakterizirano kao „dobro“). Ranija Barutana (*Pulverthurm*) i „donji prostori Drenjule“ nisu bili prikladni za stanovanje te ih je trebalo koristiti kao spremište za živež i opremu. Što se tiče već jako urušene štale u jarku kod vanjskih zidina, trebalo ju je dovesti u uporabljivo stanje s obzirom na to da je bila nužno potrebna šumaru, a možda čak i liječniku te profosu (sa strane dopisano „u svoje vrijeme“). Na kraju izvještaja autor se poziva na prijedlog zapovjednika satnije te privremenog zapovjednika kordona da je nužno potrebno u maloj kapelici u Cetinu držati bogoslužje. Prijepis ovog izvještaja predan je i Slunjskoj krajiškoj pukovnici.⁴⁷

Zatim je sredinom srpnja 1868. u Cetinu sastavljen *Comissions Protocoll* u kojem su izrijekom navedeni objekti koje je trebalo urediti za kaznionicu: zgradu Zapovjedništva, Veliku pješačku vojarnu, Malu pješačku vojarnu, samice u dvorištu te kuli Drenjuli, nekadašnji Paviljon topničkih časnika, Pekararu, Spremište kreveta, Spremište kola za prijevoz topova, Spremište za vatrogasnu aparaturu te štalu u jarku uz vanjske zidine.⁴⁸

⁴⁷ HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 248, L. 940.

⁴⁸ HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 248. U istom predmetu nalazi se i zanimljivo „liječničko mišljenje“ o prikladnosti Cetina za smještaj i brigu o bolesnima, koji je 26. lipnja sastavio krajiški nadliječnik (*K. Oberarzt*) dr. Horvat, nakon inspekcije koju je prethodno obavio s direktorom Krajiške građevne direkcije Wilhelmom von Rengelrodom te građevnim inženjerom Petrom Maršićem. Tako je, primjerice, šest kazamata ispod ulaznih vrata imalo probleme s vlagom, teško ih se moglo zagrijati te su bili nedovoljno prostrani za tamnice. Najveći problem s kazamatima svakako je bio nedostatak prostora te vlaga, jer su stražnji zidovi bili postavljeni na glavne zidine, te ih je trebalo obložiti drvenim daskama i štukaturom. Što se pacijenata tiče, od

Već spomenuti inženjer Petar Maršić poslao je krajem srpnja Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu i dopis s priloženim elaboratom o planiranoj adaptaciji Cetina za smještaj većeg broja zatvorenika. Elaborat je opširan i sadrži precizne troškovnike zidarskih, stolarskih, staklarskih, kožarskih, limarskih i ličilačkih radova na pojedinim dijelovima cetinske tvrđave, što izlazi iz okvira ovog rada pa ću te podatke prezentirati sumarno. Ukupni troškovi adaptacije procijenjeni su na 23 646 f. i 55 k. Maršić se referirao i na već postojeće planove da se broj zatvorenika sa 107 povisi na 150 te izgradi, odnosno uredi šest samica, što je procijenjeno na 6271 f. 76 k. Visoki iznos od 11 344 f. 79 k. bio je potreban i za uređenje, odnosno izgradnju 12 samica, zamjenu trulog i propalog gornjeg kata te krova u Drengjuli. Da bi se pak u Cetinu smjestilo i više zatvorenika, njih 200, trebalo je iznad samica u Drengjuli napraviti još jedan kat unutarnjim hodnikom spojen sa stubištem, za što je bilo potrebno oko 6000 f. Također je bilo potrebno još najmanje 4000 f. za stvaranje zalihe vapna i cigli u okolici, čime bi se znatno uštedjelo na troškovima dopreme. Više zatvorenika podrazumijevalo je više stražara i osoblja koje je trebalo negdje smjestiti pa je Maršić za to namijenio Časnički paviljon, u kojem su privremeno bili smješteni šumar i liječnik.⁴⁹ Dakle, troškovi adaptacije Cetina u veću kaznionicu bili su znatni. No radovi nisu tekli ujednačenom dinamikom pa je u građevinskom izvještaju Vališselske satnije za srpanj 1867. navedeno da se u zgradi Zapovjedništva, Stanu zapovjednika, Časničkom paviljonu i Spremištu za topovska kola ništa od predstojećih radova za taj mjesec nije izvršilo, dok se za Veliku pješačku vojarnu i Malu pješačku vojarnu navodi da su odobreni radovi već odrađeni.⁵⁰

Iako izgleda da i dalje nisu svi objekti unutar tvrđavnog sustava korišteni za kaznionicu, predmeti sačuvani unutar Građevnog odjela Civilne vojne uprave

100 zatvorenika, šestoro ih je bilo bolesno, četvorica od skorbuta i dvoje od malarije (*Wechse-lfiber*). Horvat je podastro i svoje mišljenje o uređenju bolnice u Cetinu, kako se bolesnici više ne bi morali slati u Karlovac, što je bilo skupo i teško podnošljivo za pacijente. Predložio je i namještanje jednog nižeg liječnika (*unterarzten*) u Cetin, koji bi preuzeo zdravstvenu brigu kod garnizonske posade, a bio bi pod nadzorom nadliječnika (*Oberarzten*) u Vališselu, koji je pak, sa svoje strane, bio udaljen posla sata od Cetina te bio opterećen putovanjima na obdukcije u šest drugih satnija – u prosjeku 2-3 puta mjesečno. Isto.

⁴⁹ HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 248, 31. srpanj 1868.

⁵⁰ HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 262. O uređenju Cetina i mogućnostima primanja bolesnih zatvorenika i brige o njima ima i drugih izvora pa je tako Zapovjedništvo slunjskog kordona dostavilo Slunjskoj krajiškoj pukovniji u travnju 1870. odgovor u pogledu uređenja objekata za smještaj bolesnika. Zanimljivo je da je tada bilo 28 bolesnih u *špitalu*, najvećim dijelom sa Slavonske krajine (*Slavonischen Grenze*), čemu je glavni uzrok „promjena klimatskih uvjeta“. Nadalje, smatralo se da se zahtjevu za premještanje satnijskog liječnika iz Vališsela u Cetin ne treba ugoditi, jer je potreban kod satnije te bi mu to otežalo izvršenje tamošnjih liječničkih obaveza. Uostalom, navodi se u odgovoru, šumarev stan nije ni odgovarao propisanim liječničkim potrebama. HDA, SGP, kutija 216, predmet Y 96.

za Vojnu Krajinu pokazuju da su u godinama koje su slijedile izvedene različite građevinske intervencije, koje ću zbog opsega i fokusa rada također tek sumarno prikazati. Tako je u svibnju 1872. Građevni odjel dao odobrenje za zahvate na kaznionici Cetin, pri čemu je isprva planirano da radove velikim dijelom obave zidarskim poslovima vješti zatvorenici, no s obzirom na to da takvih nije bilo, kao ni zainteresiranih majstora za izvođenje radova po ponuđenoj cijeni, postignut je naposljetku dogovor s cetinskim krajišnikom Nikolom Jeličićem. On je zidarske i stolarske radove pristao obaviti za povoljniji financijski iznos, no uz uvjet da prilikom bijeljenja zidina odmah popravi i otkrhnutu žbuku. Vapno za taj posao doznačio je erar.⁵¹ Ono što je važno za temu ovog rada jest da se potrebno kamenje za te radove više nije kupovalo, već su ga zatvorenici uzimali s već *urušenog* zida u Drengjuli.⁵² Dakle, Drendula je bila već djelomično urušena, vjerojatno i napuštena, te je služila kao izvor građevinskog materijala za nove intervencije. Elementi tvrđave devastirani su, dakle, još u vrijeme dok je tamo bio funkcionalan zatvor.⁵³ Početkom travnja 1873. satnik-auditor II. banske krajiške pješачke pukovnije te državni nadodvjetnik (*Ober-Staatsanwalte*) pri Krajiškom odjelu Banskog stola Franz Zarda sastavio je izvještaj o kaznionicama Karlovac i Cetin, u kojem navodi da građevinsko stanje kaznionice Cetin nije dobro, kao što se to moglo i očekivati kod „jedne stare tvrđave“ te da je Drengjula bila do pola urušena, dok je druga polovica prijetila urušavanjem.⁵⁴ Dakle, stanje Drengjule još se degradiralo u odnosu na prethodnu godinu.

⁵¹ HDA, 434. Carsko kraljevsko glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast (dalje CUVK), Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-7, predmet 220 s prilogima. U predmetu se isprva krivo navodi njegovo prezime kao Jelinić. Jeličić je pak trebao ožbukati *Kanal* i nasipati zemlju iznad kanala, odstraniti zemlju i „pleteni zid“, probiti zidine šanca, ožbukati zid „Topničke vojarne“ (*Artillerie Kasarne*), obaviti zahvate štukature i bijeljenja, postaviti crjepove te 80 „drvenih cigli“.

⁵² HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-7, predmet 220 s prilogima.

⁵³ U lipnju 1873. Građevni odjel Glavnog zapovjedništva u Zagrebu, nezadovoljan elaboratom u pogledu građevinskih aktivnosti u Cetinu, zatražio je od Građevnog ureda u Karlovcu dodatna pojašnjenja. Tada privremeni predstojnik Miloš Komadina komentirao je da nije potrebno urediti „zimski vrata“ kod zatvorenika u „Velikoj vojarni“, da nije točno u elaboratu navedeno gdje se nalazi soba namijenjena za tamnicu, zatim je dao određene prigovore oko prozora, kao i oko neutemeljenosti prijedloga adaptiranja kuhinje, ugradnje nove peći te dvojbene potrebe za novim ruskim dimnjakom u zgradi *špitala*. Nadalje, prigovorio je da nije navedeno gdje se nalazi i čemu je izvorno služio „nekorišteni objekt“ na kojem se treba izvesti prenamjena u štalu, odnosno izgradnja štale za upravitelja. Ako se misli na staru vapnicu (*Kalkgrube*), konstatirao je Komadina, treba procijeniti hoće li zagađivati obližnju cisternu. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-7/2, predmet 1469 s prilogima.

⁵⁴ Nekakva peć (*Backofen*) bila je u lošem stanju, a u prozore u zatvoreničkim prostorijama, kroz koje su u noći s 29. na 30. prosinca 1872. pobjegla petorica zatvorenika, još uvijek nisu bile ugrađene rešetke. Zarda je držao da treba urediti nekoliko samica i tamnicu jer je bez takvih prostorija upravitelju teško održavati disciplinu. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21, predmet 1013 s prilogima.

Iako se građevinsko stanje generalno degradiralo, ipak se i tada donekle pazilo na strukturu zida, jer je prilikom ugradnje jedne peći 1873. navedeno da se kroz zidove mora provući neka cijev dimnjaka manja od predložene ne bi li se spriječilo „slabljenje“ zidova.⁵⁵ Krajem listopada 1873. naređeno je da se dostavi precizan izvještaj o popravcima te da se, ako to još nije izvršeno, zamjeni krov na *špitalu*, koji je još 2. kolovoza pretrpio oštećenja od udara jakog vjetera s tučom.⁵⁶ Problem je predstavljala i nabava građevinskog materijala jer je 9. studenog 1873. Građevni ured u Karlovcu izvijestio da ne može kupiti niti nabaviti hrastovu šindru, već ju moraju dopremiti iz Vukmanića, odnosno Perjasice i Kostanjevice.⁵⁷ U studenom pak Građevni ured u Karlovcu izvještava Glavno zapovjedništvo u Zagrebu da je *Ingenieur-Assistenten* Fink izvršio inspekciju radova te izvijestio da su zidarski radovi završeni samo u upraviteljevoj štali, da je stolar namjestio krov, dok se ostali radovi tek završavaju. Svi objekti i prostorije bili su pobijeljeni, a prozori popravljani, iako na upraviteljevom stanu nisu ugrađeni zimski prozori. Građevni ured predložio je da se neobavljeni stolarski poslovi predaju nekom ovdašnjem meštru, no Fink je obećao neimenovanog i nemarnog stolara natjerati da marljivije obavlja svoj posao.⁵⁸ Međutim, poslovi nisu obavljani ni do početka studenoga, kada je Glavno zapovjedništvo u Zagrebu ocijenilo neutemeljenim isprike kako poslovi nisu obavljani radi lošeg stolara, vjetera i sl., naložilo da se popravi šteta izazvana udarima vjetera te da se uloži više radnog mara.⁵⁹

Međutim, najvažniji trenutak odvio se krajem veljače 1873. kada je Glavno zapovjedništvo u Zagrebu zatražilo od Ivana Kukuljevića Sakcinskog (*obergespann in Ruhestande, Conservator der Baudenkmale in Kroatien und Slawonien etc.*) stručno mišljenje vezano uz to ima li u cetinskoj tvrđavi objekata ili dijelova objekata od povijesne važnosti. Glavno zapovjedništvo navelo je i da se u „unutarnjem dijelu ove građevine“, koju se trenutno koristi kao kaznionicu, nalazi tzv. Drengjula, koja se sastojala od male kapele, turnja, dva nenastanjiva objekta te dvorišta zatvorenog zidinama. Kula je bila sasvim neupotrebljiva te zbog djelo-

⁵⁵ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21, predmet 1633.

⁵⁶ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/5, predmet 2912 s prilogima; HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/10, predmet 3194 s prilogima; HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1594, 1874 10-3, predmet 103. Krov je, čini se, bio gotov već krajem rujna, no postojali su problemi s osiguranjem broja radnika, a angažirani bravar preminuo je od kolere koja je tada vladala i koja se navodi kao parcijalni razlog što poslovi nisu završeni. Navodno su radovi trebali biti završeni do kraja listopada; HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/6, predmet 2928; HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/7, predmet 3136 s prilogima.

⁵⁷ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/8, predmet 3085.

⁵⁸ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/9, predmet 3258 s prilogima.

⁵⁹ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/9, predmet 3258 s prilogima; HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1575, 1873 1-21/4, predmet 2962 s prilogima.

mičnog urušavanja potkrovlja tih „nenastanjivih objekata“ izložena propadanju. Budući da se Drengjulu planiralo sasvim ukloniti kako bi se dobio velik dvorišni prostor, postavilo se sa *starinarskog* aspekta pitanje treba li ove još postojeće ostatke *srednjovjekovlja (Mittelalters)* uništiti ili ih ostaviti za budućnost u svim sastavnim dijelovima, s dvorišnim zidovima (*Hofmauer*) ili bez njih. Stoga su zatražili Kukuljevićevu ekspertizu, a bili su spremni pokriti troškove puta u Cetin ako je Kukuljević smatrao potrebnim osobno ili preko zamjenika upoznati se sa situacijom na terenu. Također su bili spremni, prema potrebi, kao pratnju delegirati jednog inženjera.⁶⁰ Kukuljević je ipak 28. lipnja osobno posjetio *bergfeste* Cetin te nakon detaljnog pregleda, a posebno unutarnjih prostora Drengjule, ustvrdio da zidine nemaju *historischen und monumentalen* značaj, osim Kapele s turnjem te okolnog prostora koji bi se kao njen stari nastavak mogao iskoristiti za proširenje te inače „vrlo uske“ kapele. Konstatirao je da je s pozicije staretinarstva sasvim opravdano potpuno ukloniti zidine Drengjule, koji su uglavnom iz „Turske epohe“, jer to neće samo produžiti kapelu već će značajno uvećati i prostor unutarnjeg dvorišta tvrđave. No zamolio je da se prilikom uklanjanja zidina Narodnom muzeju u Zagrebu predaju na čuvanje osmanski natpisi na kamenu uzidani iznad malih vrata Drengjule.⁶¹ Dakle, ponovno je presuda bila nepovoljna po cetinsku tvrđavu, odnosno Drengjulu.

Krajem te godine, 23. prosinca 1873., Glavno zapovjedništvo u Zagrebu najavilo je upravi kaznionice njeno zatvaranje u „nadolazećem vremenu“.⁶² Konačna odluka donesena je, čini se, krajem ožujka 1874. jer je početkom svibnja te godine upućen koncept upravi kaznionice u Cetinu, Kotarskom uredu u Slunju te Krajiškom građevnom uredu u Ogulinu (*Grenz-Bauamt*) koji se referira na odluku od 29. ožujka 1974. o zatvaranju kaznionice u Cetinu. Kotarskom uredu u Slunju naloženo je da općinu Vališselo uvede u posjed u tvrđavi raspoloživih erarskih zgrada, koje je pod posredovanjem okružnih vlasti trebala predati uprava kaznionice na dogovoren datum. Općina Vališselo bila je odgovorna za sve zlonamjerne štete na zgradama, Kotarski ured u Slunju trebao je voditi brigu da se zgrade stave u korist erara, a Krajiškom građevnom uredu u Ogulinu sve je to dano na znanje. Sama primopredaja Cetina trebala je biti obavljena tijekom svibnja 1874.⁶³

⁶⁰ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1581, 1873 16-62, predmet 488. O konzervatorskoj djelatnosti Ivana Kukuljevića Sakeinskoga vidi DAMJANOVIĆ 2018: 11-37.

⁶¹ Na kraju se ispričao za oštećenja od kiše na planu tvrđave Cetin, koji je pokisnuo zajedno s njegovom prtljagom. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1581, 1873 16-62/2, predmet 1855.; HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1581, 1873 16-62/3, predmet 479.

⁶² HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1598, 1874 17-19, predmet 535 s priložima.

⁶³ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45, predmet 913. U veljači 1874. naredeno je upravi kaznionice da pripadajuće posjede mogu, u cijelosti ili parcelirano, dati na licitaciji u najam za tu godinu, a eventualno i prodati. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1598, 1874 17-19, predmet 525 s priložima. Upravitelj kaznionice Bělohłávek poslao je u tom pogledu 8. veljače

Kotarskom uredu u Slunju i Krajiškom građevnom uredu u Ogulinu naređeno je sredinom svibnja da pronađu provjerenu osobu za čuvanje Cetina. Taj pojedinac imao bi besplatan smještaj te bi mogao koristiti dio zemljišnih posjeda. Adekvatnu osobu trebao je pronaći Kotarski ured, a ako to nije bilo izvedivo, morali su dati oglas u kotaru te dostaviti popis prijavljenih osoba najkasnije do kraja mjeseca.⁶⁴ Nekoliko dana ranije, 14. svibnja 1874., župljani Vališsela uputili su pak molbu kojom su tražili da im se za župnu crkvu dodijele dva zvana s cetinske tvrđave. Molbu su u ime „svih župljana“, redom potpisali (donosim u izvoru napisane varijante imena) Georg Braidić poštar, Tomo Moćan trgovac, Joseph Sokolić gostioničar, Janko Cindrić arendator, Josef Bachrle, Ante Perak vijećnik, Pave Paulić savjetnik, Vid Medved *Gkth* (?), Pave Matić starješina, Ivan Živčić savjetnik, Ante Paulič *führer*, Toma Belan savjetnik, Miko Vuković savjetnik, Toma Cindrić savjetnik, Mile Werbančić, Jože Mravunac, Mile Thominacz te župnik Mattheus Cvetanović, dok su uz svoje prezime znak križa stavili Nikola Valentić, Miko Stefanac savjetnik, Janko Paulić pučanin, Janko Bogović pučanin, Mateša Strmota starješina te Ante Kampać pučanin. Predstavnici općine svečano su zamolili da se dva zvana s tornja tvrđave Cetin predaju župi u Vališselu, naglašavajući pritom privrženost njihovih očeva i predaka vladarskoj kući, kao i često krvlju potvrđivanu odanost. Naveli su kako su ta zvana njihove pretke pozivala na okupljanje u Cetinu, na vjernost i žrtvu vladajućoj dinastiji te „integritetu Austrijske Carevine“ pa bi tako i njihove potomke svojim povijesno *nezaboravnim* tonom podsjećala na ljubav prema dinastiji, ne bi li ostali dostojni predaka. Naveli su i da nema previsoke cijene za zvana župne crkve, no da trenutno nisu u stanju osigurati financijska sredstva jer se zbog loših godina (osobito prethodne, „maćehinske“) bore za puko preživljavanje. Iako je cetinska župa velika, nastavljaju, te broji 3972 duše, njihova se crkvena blagajna nakon izdataka za pokrivanje crkve i župnog dvora, „rastopila do ništavila“, pa je eto i to „sidro nade potonulo“ s obzirom na to da u

dopis Pravosudnom odjelu Glavnog zapovjedništva u Zagrebu u kojem navodi da se radi o otprilike 3 ¼ rala „dobre zemlje“, od čega ¼ rala otpada na povrće, ¾ do 1 rala na vinograde te 2 rala na brežuljkaste oranice, koje su također sasvim prikladne za vinograde. Nešto dalje, uz glavni put (*Fahrstrasse*) u mjestu Cetin nalazilo se još do dva rala oranica, koje bi u slučaju zatvaranja kaznonice bile od velike koristi za erar. Upravitelj je predložio da se spomenuti posjedi dijelom na više godina založe ili parcelizirani prodaju na licitaciji. Zakupom bi se moglo godišnje dobiti do 150 fr., a parcelizirane posjede moglo se prodati za najmanje 700 do 800 fr. Budući da se približavalo proljeće, upravitelj je molio da odluka stigne što prije. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1598, 1874 17-19, predmet 525, prilog 140. I zaista, načelnik Kotarskog ureda u Slunju, Tadić, izdao je 29. ožujka „svjedočbu“ u kojoj se navodi da je oglas za prodaju „carskog zemljišta“ kod „sve tri crkve javno oglašen“. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1598, 1874 17-19/2, predmet 844 s prilogima. Na kraju su na razdoblje od travnja do listopada 1874. posjedi založeni Nikoli Jeličiću, Marku Braidiću, Josefu Sokoliću te Nikoli Jukiću. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1598, 1874 17-19/3, predmet 1132 s prilogima.

⁶⁴ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/2, predmet 1209 s prilogima.

blagajni nije bilo više od 75 forinti 26 krajcara.⁶⁵ Pitanje zvona riješit će se tek u veljači sljedeće godine, no vojne vlasti neće pokazati nikakav sentiment prema molbama i tegobama vališselskih krajišnika. Naime, Glavno zapovjedništvo u Zagrebu uputilo je 25. veljače 1875. Kotarski ured u Slunju da obavijesti vališselske župljane da im se ne može udovoljiti jer se Cetin ima prodati kakav „leži i stoji“.⁶⁶

I pokušaj Glavnog zapovjedništva u Zagrebu da se odgovornost za Cetin prebaci na općinu Vališselo naišao je na probleme jer je 21. svibnja 1874., Kotarski ured u Slunju obavijestio Zapovjedništvo da se općina opire preuzimanju Cetina, tvrdeći da nisu u mogućnosti odgovarati za štete na tvrđavi jer objekti nisu bili zaštićeni čak ni kada ih je čuvala vojna straža. Dijelovi tvrđave navodno su bili izgubljeni još 1866., kada je Cetin čuvao jedan časnik s odredom vojnika, a nekoliko dana prije sastavljanja općinskog dopisa, te bez obzira na prisutnost zatvorenika, vojne straže i cijele uprave kaznionice – dakle, kaznionica tada još nije bila napuštena i ispražnjena! – ukraden je i 12 klaftri dug lanac zdenca. Stoga se od Glavnog zapovjedništva u Zagrebu tražilo drugo rješenje, osobito zbog opravdane bojazni da općinski nadzor neće sprječavati štete na tvrđavi.⁶⁷

Budući da nitko nije želio preuzeti brigu o tvrđavi, Kotarski ured u Slunju predložio je Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu 30. svibnja da se tamo smjesti Carinički i porezni stražarnički ured (*Zoll und Steuerwach-Posten*) iz Vališsela i/ili Kruškovače, gdje ured nije niti imao smještaj. Smatrali su da se sve to moglo obaviti bez štetnih posljedica po službu, a ostao bi na raspolaganju satnikov stan u Vališselu. Molili su brzu odluku kako ne bi došlo do neželjenih posljedica za tvrđavu, već predugo ostavljenu *praznom*.⁶⁸ Nadzor je svakako bio potreban jer je u tvrđavi ostalo različitog materijala za otuđiti. Tako je, recimo, satnik-auditor Schmied u nedatiranom, ali u svibnju napisanom izvještaju napomenuo da mu „povjerenja vrijedni ljudi“ jednoglasno tvrde da ako se tvrđava ostavi nezaštićena, unatoč svom nadzoru ostat će u roku od osam dana bez prozora, drvene i željezne građe. A kada je Schmeid načelniku općine Vališselo (*Der Bürgermeister*) predložio da postavi svoje ljude u tvrđavu, ovaj mu je znakovito odgovorio da i kada bi to učinio, oni bi prije poticali nego sprječavali pljačku te stoga općina ne može preuzeti nikakvu odgovornost za tvrđavu. Schmeid je stoga smatrao najsmislenijim zaposjesti Cetin serežanima i/ili financijskom stražom (*Finanzwachleuten*) – fi-

⁶⁵ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/9, predmet 1269 s prilogima.

⁶⁶ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/9, predmet 1269 s prilogima.

⁶⁷ Iz tekstova dopisanih na spis tijekom prolaska kroz vojnu strukturu vidimo da je traženo mišljenje i od Šumarskog odjela Glavnog zapovjedništva u Zagrebu (*Forst Abtheilung*) o tome može li se Šumarski ured useliti u Cetin. No odgovoreno je da se krajem kolovoza ionako sve šume u okolici predaju općini Vališselo pa bi smještaj šumarskog ureda u Cetinu bio moguć samo do trenutka predaje šuma. Stoga se odustalo od te opcije. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/3, predmet 1377 s prilogima.

⁶⁸ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/4, predmet 1868 s prilogima.

nancijsku stražu iz Kruškovače prebaciti u Pilo, a onu iz Pila u Cetin te serežane iz Vališsela u Cetin. Na kraju je Schmeid iskazao nadu da će predaja tvrđave moći biti realizirana zadnjih dana svibnja pod posredstvom jednog službenika Građevnog ureda u Ogulinu.⁶⁹

Do lipnja 1874. kaznionica je ipak već bila napuštena, što demonstrira molba općine Vališselo da im se dodjeli vatrogasna i druga oprema iz „napuštene kaznionice u Cetinu“. No to je odbijeno do odluke o namjeni tamošnjih objekata, dok je ostatak opreme trebao biti prodan na dražbi u Karlovcu.⁷⁰ Budući da i dalje nije bilo riješeno pitanje namještanja osobe koja bi čuvala cetinsku tvrđavu, inženjer Kokanović zatražio je 1. srpnja od Kotarskog ureda u Slunju da pronađe jednog umirovljenog časnika (*pens. Offizier*), službenika (*Beamter*) ili pak neku drugu osobu prikladnu za taj posao. Međutim, pojavio se novi problem jer Glavno zapovjedništvo u Zagrebu nije bilo sklono potencijalno izabranoj osobi uz besplatan boravak u Cetinu doznačiti i naknadu od 15 guldena mjesečno, a postavilo se i pitanje pokrivanja troškova dolaska i odlaska tog pojedinca iz odnosno u *Domizil*.⁷¹ Na kraju je prihvaćena jedina pristigla ponuda, ona lokalnog stolara Josefa Bacherlea koji je i ranije radio na popravcima tvrđave. Glavno zapovjedništvo u Zagrebu prihvatilo je njegovu ponudu, iako nisu dozvolili da mu se predaju i posjedi tvrđave jer ih se planiralo prodati, ili su već bili zakupljeni.⁷² S Bacherleom (kuća br. 8 u Cetinu) sklopljen je 7. srpnja u Vališselu *Protokol* u kojem se navodi da je spreman preuzeti brigu za *napuštenu kaznionicu* pod uvjetom da mu se odobri zajamčena mjesečna naknada od 15 guldena te dozvoli korištenje posjeda kaznionice. Također je naglašeno da je odgovoran za sve štete osim onih izazvanih elementarnim neprilikama ili „napadima loših ljudi ili nasilnim provalama“.⁷³ No Kotarski ured u Slunju obavijestio je krajem kolovoza Glavno zapovjedništvo u Zagrebu da će Bacherle prihvatiti službu samo ako mu se daju na korištenje pripadajući posjedi nakon što tadašnji zakupnik obavi žetvu, te uz doznaku mjesečne naknade od 15 guldena odnosno kada *ein Technisches Organ* sastavi i preda mu inventar „mnogobrojnih šteta/nedostataka“ na kaznionici.⁷⁴ Glavno zapovjedništvo u Zagrebu potom je 4. listopada 1874. odobrilo da Bacherle preuzme čuvanje tvrđave Cetin uz mjesečnu naknadu od 15 guldena te dozvolu korištenja posjeda kada im istekne zakup. Krajiškom građevnom

⁶⁹ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/4, predmet 1868 s prilogima.

⁷⁰ Minersko oruđe (*Mineurzeug*) već je bilo prodano, a oprema za kopanje/održavanje šanaca već prenesena u kaznionicu u Karlovcu. HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1594, 1874 14-4, predmet 1706 s prilogima.

⁷¹ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/3, predmet 1377 s prilogima.

⁷² HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/4, predmet 1868 s prilogima.

⁷³ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/4, predmet 1868 s prilogima.

⁷⁴ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/5, predmet 2174 s prilogima.

uredu u Ogulinu naloženo je da *Pulier Prov. Ingenier Assistent* Quirini preda tvrdavu te sastavi primopredajni inventar.⁷⁵ Quirini je naposljetku tvrdavu Cetin predao na čuvanje Bacherleu 14. listopada 1874.⁷⁶ Tom prilikom sastavljen je i, nažalost, nesačuvani (primopredajni) inventar u kojem su navedeni mnogobrojni nedostaci na tvrđavi, zbog čega je Glavno zapovjedništvo u Zagrebu zatražilo izvještaj je li takvo stanje evidentirano već prilikom preuzimanja kaznionice od upravitelja Bělohloveka. U suprotnom je trebalo utvrditi čijom su krivicom ti nedostaci i štete nastali.⁷⁷ U dopisu koji je Krajiški građevni ured u Ogulinu u listopadu uputio Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu stoji pak da su objekti bili „značajno devastirani“ te da je, prema *čuvanju*, tu devastaciju izvršila zaostala domaća straža kaznionice.⁷⁸

Namještanje čuvara Cetina bila je tek privremena mjera, jer je prava namjera vojnih vlasti bila prodaja tvrđave. U konačnici je prva, neuspješna, ali vrlo zanimljiva licitacija za prodaju Cetina održana već 3. studenoga 1874. u Slunju. O licitaciji na kojoj je sudjelovao i sam Ivan Kukuljević Sakcinski pronađen je samo izvještaj koji su Joso Sokolić i Nikola Jeličić 6. studenog uputili Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu. Spomenuti dvojac navodi da su ih prilikom licitacije u Slunju Kukuljević i njegov zet, natporučnik Mraović, nagovorili da odustanu od davanja ponude za tvrđavu Cetin jer je Kukuljević navodno dobio *mig* od *hrvatske vlade*, da *sub titulo suo* kupi Cetin kako bi spasio „taj dragulj nacije“, a da će kasniju brigu za tvrđavu preuzeti *vlada*. Kukuljević im je navodno obećao i da će, ako odustanu od davanja ponude, dobiti tamošnje posjede po najpovoljnijim uvjetima. Budući da je sve prezentirano i prisutnom svećenstvu i *inteligenciji*, navedeni dvojac čvrsto je povjerovao svemu rečenom te je zbog „osjećaja nacionalne časti“ odustao od licitacije i „podredio vlastite interese nacionalnim“. No budući da im je Kukuljević već drugi dan, očito nakon što su službeno odustali od davanja ponude, kazao da je cijeli pothvat više temeljen na „spekulativnim nego li nacionalnim“ interesima, Sokolić i Jeličić promijenili su mišljenje te zamolili Glavno zapovjedništvo u Zagrebu da na njihov trošak održe novu licitaciju ili da prihvate njihovu ranije povučenu ponudu od 2000 guldena, s 500 guldena pologa.⁷⁹ Kukuljević je pak ponudio 1000 guldena za otkup Cetina, no Prodajno povjerenstvo (*Verkaufs-Commission*) nije prihvatilo tu premalenu svotu. Stoga je u prosincu Građevni odjel Civilne vojne uprave za Vojnu Krajinu odlučio održati novu licitaciju te instruirao Kotarski ured u Slunju da obavijesti Sokolića i Jeličića da će, ako ostaju pri svojoj ponudi, iznos od 2000

⁷⁵ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/5, predmet 2174 s priložima.

⁷⁶ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/6, predmet 2583 s priložima.

⁷⁷ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/7, predmet 2538 s priložima.

⁷⁸ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1597, 1874 16-45/7, predmet 2538 s priložima.

⁷⁹ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1596, 1874 16-18/184, predmet 2821 s priložima.

guldena biti označen kao početna cijena, a njihov polog od 500 guldena zadržan do rezultata nove licitacije.⁸⁰

Naposljetku je u drugoj licitaciji za otkup Cetina sudjelovalo nekoliko osoba. Tako je ispisani kaplar (*ausgeschriebener Corporal*) Nikola Jukić iz Cetina 5. veljače 1875. ponudio iznos od 11 000 guldena (!), ako mu bude dozvoljeno „da godišnje podmiruje po 200 guldena“ od navedene svote, što je Glavno zapovjedništvo u Zagrebu, naravno, odbilo.⁸¹ Zatim su Ignatz Jellenz i Anton Piretschnigg iz Karlovca 14. veljače ponudili iznos od 3023 forinti uz 500 forinti kaucije. No prije negoli je ta ponuda uzeta u obzir, naređeno je Kotarskom sudu u Rakovcu/Karlovcu (*Rakovacer Bezirksgericht zu Carlstatt*) da ih pozove, ispita i u protokol unese pristaju li pravnoobvezujući da ako njihova ponuda pri licitaciji bude uzeta kao polazišna, a drugih ponuda ne bude, kupe objekt uz prihvaćanje svih propisanih uvjeta kupnje odnosno dražbe.⁸² Međutim, navedeni su 20. ožujka pred kotarskim sudom povukli svoju ponudu, odustali od daljnjeg sudjelovanja u licitaciji te zatražili povrat kaucije.⁸³ Stoga je Prodajno povjerenstvo, koje su činili zapovjednik inženjerijskog štaba pri Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu pukovnik Rudolf von Ebner, zatim viši financijski savjetnik ugarskog Ministarstva financija Joseph Jareb te potpukovnik i predstojnik Građevnog odjela Civilne vojne uprave za Vojnu Krajinu u Zagrebu Miloš Komadina, trebalo odlučiti hoće li se održati nova licitacija ili će se prihvatiti ponuda Jeličića i Sokolića od 2000 guldena. Budući da su se Sokolić i Jeličić obvezali da će, ako se prilikom nove licitacije ne dosegne prihvatljiv iznos, ostati pri svojoj ponudi, Povjerenstvo je smatralo da treba prihvatiti njihovu ponudu kako na eventualnoj trećoj licitaciji i oni ne bi odustali.⁸⁴

To je na kraju i učinjeno pa je Glavno zapovjedništvo u Zagrebu 10. svibnja 1875. poslalo dopis Poreznom uredu u Slunju, Kotarskom uredu u Slunju te Krajiškom građevnom uredu u Ogulinu kojim ih je izvijestilo da je 28. travnja 1875. tvrđava Cetin predana Nikoli Jeličiću i Josipu Sokoliću – u spisu stoji Sekuliću, ali to je omaška – te da se dotadašnjem čuvaru Bacherleu isplati apanaža za travanj.⁸⁵ Time je tvrđava Cetin predana u ruke privatnicima koji će je razgraditi kako bi iz nje izvukli građevni materijal. Doduše, tvrđava je bila toliko kompleksna i takvih gabarita da je i nakon devastacije značajan dio fortifikacija opstao do današnjih

⁸⁰ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1596, 1874 16-18/184, predmet 2821 s prilogima.

⁸¹ HDA, CUVK, Građevni odjel, kutija 1609, 1875 16 1/50, predmet 312.

⁸² HDA, CUVK, kutija 1609, 1875 16 1/83, predmet 343 s prilogima. Za osobno potpisanu ponudu sastavljenu 14. veljače 1875. vidi: HDA, CUVK, kutija 1610, 1875 16-1/178 predmet 588 s prilogima.

⁸³ HDA, CUVK, kutija 1610, 1875 16-1/178, predmet 588 s prilogima.

⁸⁴ HDA, CUVK, kutija 1610, 1875 16-1/178, predmet 588 s prilogima.

⁸⁵ HDA, CUVK, kutija 1610, 1875 16-1/214, predmet 910.

dana. Iako je danas teško dobiti uvid u njenu nekadašnju veličinu, već i letimičan pogled na položaj i njene ostatke izaziva strahopoštovanje te pokazuje da je bila riječ o jednoj od najimpresivnijih i najvažnijih fortifikacija na hrvatskom prostoru.

Budući da u ovom tekstu nema prostora za analizu sudbine Cetina nakon 1875. – to je tema za novi, komplementarni rad – zaključit ću ovaj članak završnim riječima starog „Tamburaša Andre“ iz pripovijesti Augusta Šenoa „Turci idu“:

„To vam je, braćo, priča o zadnjoj turskoj navali na Cetin, reče stari „Tamburaš Andro“ staviv lulu u žep. Bila vam u slast, kad mi spomenuste, da je ta stara tvrđava na bubnju prodana. Šta ćete, sve dolazi na bubanj. Laku noć djeco!“⁸⁶

Iako je vremena malo, možda se do obilježavanja godišnjice Cetinskog sabora 2027. tvrđava barem dijelom uredi – stručno i profesionalno, a ne prigodničarski i simbolično kako se to često događa. Za razliku od mnogih fortifikacija koje su (gotovo) u potpunosti propale, sačuvanost cetinske tvrđave još uvijek čini obnovu mogućom; pitanje je samo ima li za to volje i sluha među relevantnim instancama našega društva.

⁸⁶ ŠENOVA 1878: 559.

Bibliografija

Izvorno gradivo

- Hrvatski državni arhiv. 65. Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, kut. 129.
Hrvatski državni arhiv. 70. Namjesničko vijeće, kut. 85.
Hrvatski državni arhiv. 76. Hrvatska dvorska kancelarija, kut. 159, 175.
Hrvatski državni arhiv. 426. Ujedinjena bansko-varaždinsko-karlovačka generalkomanda, kut. 86.
Hrvatski državni arhiv. 434. Carsko kraljevsko glavno zapovjedništvo u Zagrebu kao krajiška zemaljska upravna oblast, kut. 1574, 1575, 1581, 1596, 1597, 1598, 1609, 1610.
Hrvatski državni arhiv. 442. Slunjska graničarska pukovnija, kut. 169, 215, 216.
Hrvatski državni arhiv. 777. Obitelj Vakanović-Simić, kut. 3.
Hrvatski državni arhiv. 903. Grafička zbirka, inv. br. 2449, 2450.

Objavljeni izvori

- Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7.*
Zagreb: 1867.

Novinske publikacije

- UREDNIŠTVO. 1866. Mora li se Cetingrad upravo razoriti?. *Domobran* 212, 16. rujna 1866.
O razorenju cetinjske tvrđje. *Narodne novine* 213, 18. rujna 1865.

Literatura

- DAMJANOVIĆ, Dragan. 2018. Između Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i Djure Szabe – zaštita spomenika u kontinentalnoj Hrvatskoj od početka 1860-ih do 19010. godine. U *Gjuro Szabo: 1875—1943.: zbornik radova znanstveno-stručnog skupa Hrvatski povjesničari umjetnosti*, ur. Marko Špikić, 11-37. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- HOLJEVAC, Željko. 2002. *Gospić u Vojnoj krajini*. Zagreb: Hrvatski zemljopis.
- KLAIĆ, Vjekoslav. 1881. *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*. Zagreb: na sviet izdalo Društvo sv. Jeronima.
- KRUHEK, Milan. 1997. *Cetin. Grad izbornog sabora Kraljevine Hrvatske 1527*. Karlovac: Županija Karlovačka.
- KRUHEK, Milan. 2002. Cetin, Denkmal kroatischer Geschichte und der Fortifikationsbaukunst. *Povijesni prilozi*, 21/22: 74-95.
- LOPAŠIĆ, Radoslav. 1867. Cetin (Mjestopis i poviest grada). *Književnik* 3-4: 477-495.
- LOPAŠIĆ, Radoslav. 1895. *Okolo Kupe i Korane*. Zagreb: Matica Hrvatska.

NADILO, Branko. 2002. Pregled utvrda južnog Korduna i ruševine Cetingrada. *Gradevinar* 54/11: 691-695.

ŠENOVA, August. 1878. Turci Idu. *Vienac* X/35; 559.

ZLATOVIĆ, Frano. 1884. O Cetinu gdje se je obavio izbor Habsburgovaca na prijestol hrvatski. *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 6/1: 76-79.

ZLATOVIĆ, Frano. 1884. O Cetinu gdje se je obavio izbor Habsburgovaca na prijestol hrvatski. *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 6/4: 97-105.

ŽMEGAČ, Andrej. 2000. *Bastioni kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Golden Marketing, Institut za povijest umjetnosti.

The Destruction of Cetin Fortress, or When and Why was the Fortress of Cetin Sold?

The Cetin fortress was one of the most important fortifications in the Croatian territory. Located in the area of Kordun, within the former Military Border, the Cetin fortress was one of the most significant historical sites of Croatia – it was the location where Croatian nobility elected Ferdinand Habsburg as king in 1527. At that time, Cetin was owned by the Frankopans, the most prominent Croatian medieval noble family, but just a few decades later the fortress came under Ottoman rule. In the Ottoman possession, Cetin figured as one of the most important and most fortified border strongholds, which the Habsburg army recaptured with great effort, only during the Austro-Turkish War in 1790. Considering that the Ottomans successfully resisted the Habsburg attacks on the Croatian-Bosnian borderlands in the aforementioned war, the Ottoman bordermen perceived the loss of Cetin as an injustice and disgrace, which motivated them in the following decades to make border incursions and even attempts to retake the fortress. In 1809 they even briefly occupied Cetin. This gave Cetin a new and important additional dimension as an object of Ottoman desire. By becoming a part of the Military Border, the Austrian authorities fortified Cetin further and turned it into a complex fortress at the outermost position towards the Ottoman Empire. However, with geopolitical, various internal, and changes within military system from the middle of the 19th century, Cetin became less and less important and gradually too expensive to maintain. Therefore, in the mid-1860s, a decision was made to abandon it. This plan caused a great stir within Croatian political and public arena, and from the end of 1865 to the end of 1866 there was an engaged attempt by Croatian institutions to preserve Cetin. However, when the Croatian Parliament determined that very little remained of the mythical “medieval” Cetin, and that the fortifications of Cetin at that time were mainly from much later, Ottoman and Austrian periods, and that its further maintenance required huge financial resources, the Croatian

Parliament finally gave up on the request to preserve the fortress. However, in an interesting twist, the ruler handed over the Cetin fort to the Szluiner Grenz Regiment and a prison was soon established there, which existed until 1875, when Cetin was finally sold to private buyers and then dismantled for building material. Regardless of the destruction, the Cetin fortress was so large and complex that its impressive remains still stand today. Since soon half a millennium will be marked since the election of Ferdinand Habsburg, and the history of Cetin is still generally poorly researched, this work is to be regarded as a contribution to filling in the historiographical gaps in anticipation of that important jubilee. The paper analyzes the reasons for the abandonment and sale of Cetin, the course of discussions and decision-making related to the abandonment and sale of the fortress, and the construction state of Cetin during the period when it functioned as a prison.

Key words: Cetin, Military Border, Szluiner Grenz Regiment, Habsburg Monarchy, Croatia, Kordun, 19th century, fortification

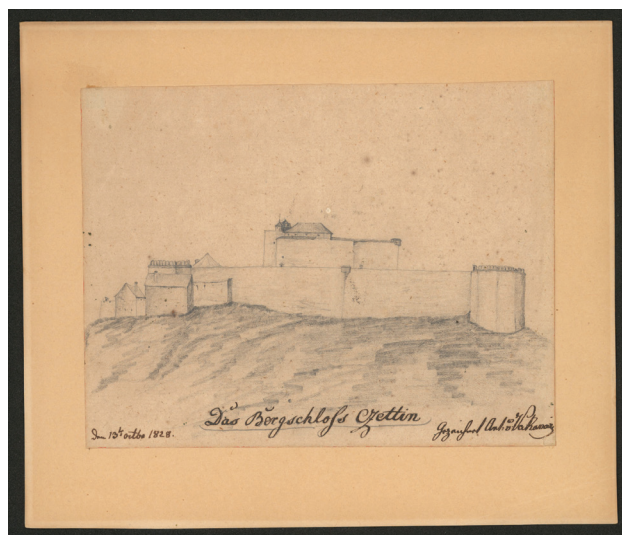
Ključne riječi: Cetin, Vojna Krajina, Slunjska krajiška pukovnija, Habsburška Monarhija, Hrvatska, Kordun, fortifikacija

Damir Stanić
Hrvatski državni arhiv
Trg Marka Marulića 21
10000 Zagreb
dstanic@arhiv.hr

Prilog 1. HR-HDA-903. Grafička zbirka, inv. br. 2449

Prilog 2. HR-HDA-903. Grafička zbirka, inv. br. 2450

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

56

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2024.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 56, broj 2

Izdavač / Publisher
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher
Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief
Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor
Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*
Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant
Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*